

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

ESED B. MÛSÂ'NIN (ö. 212/827) *KİTÂBÜ'Z-ZÜHD*'ÜNÜN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi
Sebile AL-SHARABI

Ankara 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

ESED B. MÛSÂ'NIN (ö. 212/827) *KİTÂBÜ'Z-ZÜHD*'ÜNÜN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

Sebile AL-SHARABI

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA

Ankara 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

ESED B. MÛSÂ'NİN (ö. 212/827) *KİTÂBÜ'Z-ZÜHD*'ÜNÜN İNCELENMESİ

Sebile AL-SHARABI
Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ:

Adı ve Soyadı:

İmzası:

1. Dr. Öğr. Üyesi Suat Koca

2. Doç. Dr. Şuayip Seven

3. Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yıldız

Tez Savunması Tarihi:

23. 06. 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA danışmanlığında hazırladığım “Esed b. Mûsâ’nın (ö. 212/827) *Kitâbü ’z-zühd*’ünün İncelenmesi” adlı yüksek lisans tezimideki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplayıp sunduğumu, başka kaynaklardan aldığım bana ait olmayan bilgi, veri, düşünce ve sonuçları tezimde andığımı ve kaynağını eksiksiz gösterdiğimi, aksinin ortaya çıkması halinde her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

23.07.2023

Sebile AL-SHARABI

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
ÖNSÖZ	iv
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	3
3. Araştırmada İzlenen Yöntem	4
4. Konu Hakkında Çalışmalar.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
1. Esed b. Mûsâ.....	8
1.1. Esed b. Mûsâ'nın Hayatı.....	8
1.2. Esed b. Mûsâ'ya Nispet Edilen Eserler	8
1.3. Esed b. Mûsâ'nın Hocaları	11
1.4. Esed b. Mûsâ'nın Talebeleri	12
1.5. Esed b. Mûsâ'nın İlmî Kişiliği	12
1.6. Esed b. Mûsâ'nın Yaşadığı Dönemin Özellikleri	15
2. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Kendinden Önce Yazılan <i>Zühd</i> Eserleriyle Mukayesesi.....	20
2.1. Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) <i>Zühd</i> 'ü	21
2.2. Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) <i>Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâ'ik</i> 'i.....	23
2.3. Muâfâ b. İmrân el-Mevsılî'nin (ö. 185/801) <i>Kitâbü'z-zühd</i> 'ü.....	26
2.4. Vekî'b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ü	27
3. <i>Zühd</i> Kavramı ve Literatürüne Genel Bir Bakış	29
3.1. <i>Zühd</i> Kavramının Etimolojisi.....	29
3.2. <i>Zühd</i> Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı.....	31
3.3. <i>Zühd</i> Türünde Yazılan Eserler.....	34
3.3.1. Müstakil Olarak Yazılan <i>Zühd</i> Eserleri.....	35
3.3.2. Konulu Hadis Eserlerinde Yer Alan <i>Zühd</i> Bölümleri.....	36
4. H. İlk İki Asırda <i>Zühd</i> Anlayışı	37
İKİNCİ BÖLÜM	43
1. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Biçimsel İncelenmesi.....	43

1.1 . <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Esed b. Mûsâ'ya Aidiyeti	43
1.2 . <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Nüshaları ve Neşirleri.....	44
1.3 . <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Rivayet Zinciri.....	47
1.4. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Tertibi	48
1.5. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'de Ziyadeler.....	50
1.6. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'de Esed b. Mûsâ'nın Hadis Aldığı Raviler	50
1.7. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'de Rivayetlerin Mahiyet Türleri ve <i>Sıhhat Açısından Durumları</i> . 51	
1.8. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'de Kullanılan Rivayet Sîğaları.....	55
1.9. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Sened veya Metinlerinde Şek Durumu	55
1.10 . <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Senedlerinde Geçen Meçhul Raviler.....	57
1.11 . <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'de Müellifin Merfu Olup Olmadığına Dair Tereddüt Ettiği Rivayetler	58
1.12. Senetlerdeki Ravi Sayısı.....	58
1.13. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'de Müellifin En Çok Rivâyette Bulunduğu Hocalarıyla İlişkisi . 59	
2. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün İçerik Olarak İncelenmesi	60
2.1. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Tasnif Amacı.....	60
2.2. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'de Yer Alan Rivayetler Bağlamında Esed b. Mûsâ'nın Zühd Anlayışı	64
2.3. <i>Kitâbü'z-Zühd</i> 'ün Sonraki Zühd Eserleriyle Mukayesesi.....	65
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	70
KAYNAKÇA.....	72
Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî.	72
İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. <i>Tehzîbü't-tehzib</i> .12 cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Maarif en-Nizâmiyye, 1326.....	74
Suyuti, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. <i>Câmi'ul-kebîr</i> , thk: Muhtar İbrahim Hâcî vd. 25 cilt. Kâhire: Ezherü's-Şerîf, 1426/2005.	77
Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî. <i>El-Câmiu's-sahîh</i> .. 5 cilt. Çağrı Yay., İstanbul 1992, II. Baskı.	78
ÖZET.....	80
ABSTRACT.....	81

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
h.	: Hicri
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
KİİFAD	: Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi
No.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
Örn.	: Örneğin
s.	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Thk.	: Tahkik eden
Vd.	: ve devamı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

ÖNSÖZ

En genel anlamda dünyanın geçici nimetlere önem vermeyip azla yetinmek, ölüm ve ahiret hayatı için hazırlık yapıp sonsuz ve ebedî değerlere yönelmek şeklinde tanımlanabilecek *zühd*, bir kavram olarak temel dinî metinlerde kendine yer bulduğu gibi somut olarak da Hz. Peygamber'in ve ilk Müslümanların hayatlarında varlık bulan özel bir tavrı ve bakış açısını temsil etmektedir. Erken dönem İslam toplumlarının zaman içerisinde tecrübe ettikleri sosyal, siyasal, askeri, ekonomik ve kültürel meydan okumalar karşısında bazen bireysel, bazen de belli gruplarca tercih edilen bir yaşam tarzına dönüşen *zühd*, İslam coğrafyasının hemen her bölgesine yayılarak kendine özgü tarihi, literatürü, meseleleri ve kurumlarıyla İslam kültür ve medeniyetinin teşekkülünde özel bir role ve işleve sahip olmuştur.

İslam düşüncesinde *zühd* olgusu yaygın olarak Peygamber dönemiyle başlatılsa da *zühd*ün bir sûfi hareketi olarak belirginleşmesi ve *zühd/tasavvuf* eksenli bir disiplinin teşekkülü, Hz. Peygamber'in vefatını takip eden yüzyıllar içinde olmuştur. Bununla birlikte oluşum ve kuruluş sürecinde özellikle Hz. Peygamber'in ve ilk nesillerin *zühd* hayatına dair rivayetlerin etkisi büyük olmuştur. Bu rivayetler hadis literatürünün tedvin ve tasnif edilmeye başlandığı hicrî ikinci asırda kaleme alınan hadis derlemelerinin içinde genellikle *zühd* ve/veya *rekâik* bâbları altında bir araya getirilmiş, izleyen zamanlarda ise yaygın olarak hadise ilgi duyan zâhid sûfiler veya zâhidane yaşama eğilimli muhaddisler tarafından *zühd* konulu/başlıklı bağımsız monografik eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserlerden biri de bu çalışmanın konusunu teşkil eden ve hayatının büyük bölümünü hicrî ikinci asırda geçirip üçüncü asrın başlarında vefat eden Esed b. Mûsâ'nın (132/750-212/852) *Kitâbü 'z-zühd [ve 'l-ibâde ve 'l-vera]* adlı eseridir.

İlgili eser üzerinde yapılmış monografik bir çalışma niteliğindeki tezimiz, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmada eser muhteva, biçim ve literatür açılarından incelenmiştir. Araştırmamızın ilgili eseri belli ölçülerde değerlendirdiğini, eserle ilgili sorunların bütünüyle üstesinden gelme iddiasında olmadığını, nihâi olarak hadis-tasavvuf

ilişkisi bağlamındaki çalışmalara mütevâzı bir katkı sunmayı amaçladığını özellikle belirtmek isterim. Bu vesileyle konu belirleme aşamasından itibaren desteklerini esirgemeyen danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA'ya, desteğini her daim yanımda hissettiğim eşim Tefvîk AL-SHARABI'ye, eserin bir neşrindeki Fransızca giriş metnini Arapça'ya çevirip anlamamı sağlayan Faslı arkadaşım Hatice Ali'ye ve beni bu günlere getiren aileme şükranlarımı sunarım.

Sebile AL-SHARABI

Ankara- 2023

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Hadis ve tasavvuf disiplinlerinin teşekkül sürecinde hicri ilk iki asrın bilgi ve değer anlayışı oldukça etkili olmuştur. Bu sebeple hicri ilk iki asra denk gelen Peygamber (s.a.v), sahâbe, tabiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinin hadis ve *zühhd* anlayışlarını tanımak önem arz etmektedir.

Temel kabule göre Hz. Peygamber'in *zühhd* hayatını şekillendiren ana kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Sahâbenin *zühhd* hayatını şekillendiren ise Kur'an'ın yanında bizzat zühdün nasıl yaşanacağını gördükleri, duydukları, zühdü yaşarken aşırıya kaçtıklarında uyarıldıkları Hz. Peygamber'dir. Tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde de bu düzen devam etmiştir. Tâbiîn, İslam'ın öngördüğü *zühhdü* bizzat sahâbeden, tebe-i tâbiîn de bizzat tabiînden öğrenmiştir. Söz konusu dönemlerde görülen *zühhd* temayülleri kişinin karakterine, yaşadığı dönemdeki refah seviyesine, sosyal ve siyasal çalkantılarına göre değişiklik göstermekle birlikte, hepsi Kur'an-ı Kerim ve sünnet-i nebeviyyeye uygun davranma çabasının içinde olmuşlardır. Bu dönemlerde *zühhd* genel olarak münferit şekilde yaşanmıştır.

Hicri II. asırda İslâmî ilimlerin oluşum ve gelişim sürecinde *zühhd*le ilgili rivayetleri tedvin görevini muhaddisler üstlenmişlerdir. *Zühhd* ve *rekâik* ile ilgili rivayetleri hadis kitapları içinde ilgili bölümlerde toplayan muhaddislerin yanında, bir de bu rivayetleri sonraki kuşaklara aktarıp muhafaza etmeyi amaçlayan 'muhaddis sûfiler' bulunmaktaydı ve bunlar ilk müstakil *zühhd* derlemelerinin derleyicileri olarak literatürdeki yerlerini almışlardır.

Hicri II. asırda bu alanda kaleme alınan en geniş ve kendinden sonrakilere örnek olan eser Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü 'z-zühhd ve 'r-rekâ'ik*'idir. Bu eseri Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801), Vekî'b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) ve Esed b. Mûsâ'nın (ö. 212/827) *Kîtâbü 'z-zühhd* başlıklı eserleri takip etmiştir. Bu araştırmada, bu literatürün ilk

örneklerinden kabul edilen Esed b. Musa'nın *Kitâbü 'z-zühd*'ü incelenmektedir. Çalışma alanımızın hadis olması hasebiyle eseri incelerken müellifin *zühd* anlayışına değinmekle birlikte, tezin asıl odak noktası eserdeki rivâyet üslûbu ile eserin muhteva ve biçim açısından durumu olmuştur. Müellifin biyografisi, ilmî hayatı, hadis aldığı hocaları, yetiştiği ilmi çevre, yaşadığı dönemdeki sosyal ve siyasal ortam da çalışmamızın konuları arasındadır. Söz konusu hususlar eserin tasnif edilme amacı, rivayet üslûbu ve müellifin *zühd* anlayışı hakkında doğrudan veya dolaylı bilgiler vermektedir.

Kitâbü 'z-zühd dört rivâyetten oluşan ve giriş görevi üstlenen “zühd bâbı” ile başlar. Daha sonra cehennemle ilgili konulara ayrılmış bâblara geçilir; bunu kıyamet gününün unsurlarına (şefaât, mizan, hesap vb.) ayrılmış diğer bâblar izler. Eser, 14 bâb altında sıralanan 104 rivâyetten oluşmaktadır.

Kitâbü 'z-zühd dört ayrı araştırmacı (R. Leszynsky, Raîf Georges Khoury, Ebû İshâk el-Huveynî ve Bessâm Abdulvehhâb el-Câbî) tarafından farklı tarihlerde tahkik edilerek neşredilmiştir. Eserin neşrini gerçekleştiren ve Fransızca bir giriş yazan Lübnanlı edip ve araştırmacı Raîf Georges Khoury (1913-1967), kitabın günümüze eksik olarak ulaştığını ileri sürmüştür. Khoury, eserin İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*'sinde *Kitabü 'z-zühd ve 'l- 'ibâde ve 'l-vera* ' başlığıyla zikredildiğine dikkat çekmiş ve başlıktaki *el- 'ibâde ve 'l-vera* ' kısmına karşılık gelen fragmanların kayıp olabileceğini belirtmiştir. Ona göre kitaptan günümüze yalnızca cehennem ve kıyametle ilgili hadisler kalmış olup eserin orijinalinde başka konulara ait hadislere yer vermiş olması da gerekmektedir. Khoury'nin belirttiğine *Fehrese*'de eserin nüsha olarak iki rivayeti zikredilmiştir. Günümüze ulaşan nüsha ilk rivayette belirtilen kanalla (Ebû Yezîd el-Karâtîsî) gelmiş ancak rivayet kaydında مَا خلا كتب العبادة ifadesinin yer alması eserin mevcut haliyle eksik olduğunu göstermektedir. O ayrıca eserin Abdullah b. el-Mübârek'ten (ö. 181/797) okunduğunu, eğer eserin kayıp kısmı günümüze ulaşmış olsaydı İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü 'z-zühd ve 'r-rekâ 'ik* 'inin *er-rekâ 'ik* kısmıyla benzerlik göstereceğini öne sürmektedir. Ona göre İbnü'l-Mübârek'in *zühd* konulu eseri -her ne kadar Esed bunu

açıkça belirtmese de- hem içerik hem de başlık olarak Esed’e bir model oluşturmuştur ve bu nedenle kayıp bölümlerin bu eser üzerinden değerlendirilebilmesi mümkündür. Ne var ki İbnü’l-Mübârek’in eserini incelendiğinde müellifin eserini iki kısma ayırmadığı görülmektedir. Ayrıca Esed b. Mûsâ’nın *Kitâbü ’z-zühd*’deki rivayetleri incelendiğinde pek çoğunun İbnü’l-Mübârek’in ilgili eserinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu hususlar Khoury’nin iddialarını zayıflatmaktadır. Öte yandan bu olasılıklar eserin bir kısmının kayıp olabileceği ihtimaline göre gündeme gelmektedir. Oysa Esed b. Mûsâ, eserini sadece ahiret ahvâline dair rivâyetlerden oluşturmak istemiş de olabilir. Ancak ne öncesi ne de sonrasındaki müelliflerin, eserlerinde böyle bir içerikle yetinmemiş olmaları, eserin bir kısmının kayıp olma ihtimalinin bütünüyle göz ardı edilmemesini gerekli kılmaktadır.

Erken dönem hadis, fıkıh ve *zühd* literatürü üzerine çalışmalarıyla tanınan Christopher Melchert de Khoury’nin iddiasını “makul” görmekle birlikte ikna edici bulmamıştır. Ona göre Khoury, bu döneme ait elimizdeki kitapların, meşhur yazarları tarafından sabit başlıklarla elimizdeki şekliyle bir araya getirildiğini çok kolay varsayıyor gibi görünmektedir. Hatta Melchert, *zühd* başlığı taşımasına rağmen *Kitabü ’z-zühd*’ü özel bir *zühd* rivâyetleri derlemesi olarak saymama eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu eser, diğer hadis musanniflerinin aksine, özellikle zâhidleri meşgul eden şeyleri belgelemek için kullanılmamalıdır. Bu konuya yeri geldiğinde ileride tekrar değinilecektir.

Kitabü ’z-zühd’ün iki ayrı Türkçe çevirisi bulunmaktadır. Süleyman Ateş, pek çok erken dönem *zühd* eserinin çevirisini içeren *Zühdden Tasavvufa* başlıklı üç ciltlik eserinde Esed b. Mûsâ’nın *Kitâbü ’z-zühd*’ünü de tercüme ve neşretmiştir (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2021, 3/578-603). Eserin diğer çevirisi Faik Akcaoğlu ve Musa Akpınar’ın *Zahidlerin Dünyası* adlı çeviri derlemesinin içinde yayımlanmıştır (İstanbul: Beka Yayınları, 2019, 75-141).

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Hadis ve *zühd* literatürünün oluşum ve şekillenışı açısından kritik zaman dilimlerinden biri olan hicrî ikinci asır, bu açık önemine binaen, gittikçe artan bir ilginin

konusu olmaktadır. Bu asırda yaşayan musannifler, raviler, hadis halkaları ve eserler üzerine yapılan çalışmaların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu bağlamda ilgili döneme ait olup henüz incelenmeyen eserlerden biri de Esed b. Musa'nın *Kitâbü'z-züh'd*'üdür. Eser üzerine yapılmış tahkik ve çeviri çalışmaları bulunmakla birlikte eseri hadis ilmi ve züh'd literatürü açısından inceleyen –tespitlerimize göre- herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Söz konusu eserin incelenmesi erken dönem züh'd anlayışına katkı sunması açısından da değerlidir. Çalışmamızın bu yönüyle hadis ve tasavvuf alanlarına mütevazı bir katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

3. Araştırmada İzlenen Yöntem

Bu araştırmada, araştırmanın konu ve yapısının gerektirdiği biçimde, sosyal bilimlerde yaygın olarak takip edilen betimleme, derleme ve analiz yöntemleri kullanılmıştır. Tezin içeriğiyle ilişkili olan ilim dallarına ait eserlerdeki bilgiler elden geldiğince derlenmeye çalışılmıştır. Hadis ve tasavvuf alanındaki konuyla ilgili çalışmalara ve tezlere atıfta bulunulmuştur.

Esed b. Mûsâ'nın ve *Kitâbü'z-züh'd*'ün tarihsel bağlamını konu edinen birinci bölümde, klasik tabakât eserleri, cerh ve ta'dil eserleri ve fihrist eserlerinden faydalanarak bir araştırma planlanmıştır. Bu türlerden İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ına, İbn Hayr'ın *el-Fehrese*'sine, el-Mizzî'nin *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*'ine, ez-Zehebî'nin *Siyeru a'alâmi'n-nübelâ*'sına ve Mîzânu'l-i'tidâli fî nakdi'r-ricâl'ine ve İbn Hacer'in *Tehzîbu't-tehzîb*'ine müracaat edilmiştir.

Kitâbü'z-züh'd'ün biçim ve içerik özelliklerini konu edinen ikinci bölümde ise, eser deskriptif bir şekilde incelendikten sonra, rivâyetlerin muhtevası kısaca analiz edilmiştir. Eserin hadis ilmi açısından değeri konularında literatür taraması yapılmış, makale çalışmalarından yararlanıldığı gibi eserin tahkik ve tercümelerinden de katkı alınmıştır. Çalışma esnasında pek çok vesileyle *el-Mektebetü's-Şamile* programından da istifade edilmiştir.

4. Konu Hakkında Çalışmalar

Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü 'z-zühd'*ü hakkındaki ilk çalışma, aynı zamanda eserin ilk neşrini gerçekleştiren Yahudi asıllı Alman araştırmacı Rudolf Leszynsky (1884-1949) tarafından Heidelberg Üniversitesi'nde doktora tezi olarak kaleme alınmıştır. Leszynsky, *Mohammedanische Traditionen ueber das juengste Gericht: eine vergleichende Studie zur juedisch-christlichen und mohammedanischen Eschatologie* (Berlin: Mayer & Müller, 1909) adlı çalışmasında İslam'daki eskatoloji anlayışı bağlamında Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü 'z-zühd'*üne değinmiş, eseri Almanca'ya çevirmiş, eserin içeriğini Yahudi ve Hristiyan gelenekleriyle karşılaştırarak tahlillerde bulunmuş ve eserin Berlin'de bulunan bir nüshasından hareketle metni tahkik edip yayıma hazırlamıştır. Leszynsky'nin, çalışmasında eserin yazarı Esed b. Mûsâ'ya kayıtsız kalması ve hakkında bilgi vermemesi dikkat çekicidir.

Leszynsky tarafından kullanılan Berlin nüshasının yanında Zahirîyye nüshasını da kullanıp eserin ikinci kez tahkik ve neşrini (Wiasbaden: Otto Harrassowitz, 1976) gerçekleştiren Raîf Georges Khoury'nin (1913-1967) girişte kaydettiği 40 sayfa civarındaki Fransızca değerlendirmesi de eser ve müellifi hakkında değerli tespitler içermektedir. Khoury burada musannifin kişisel ve entelektül bibliyografisine, döneme ait bilgi ağlarına, bilgi anlayışına ve bilgi kaynaklarına değinmiş; erken dönem literatürünün oluşumu, gelişimi ve intikali konularına dikkat çekmiş; son olarak da *Kitâbü 'z-zühd'*ün başlığı, el yazmalarının durumu, eserin muhtevası hakkında bilgi ve yorumlarını paylaşmıştır. Khoury'nin, Abdullah b. el-Mübârek'in *zühd* konulu eserinin -her ne kadar Esed bunu açıkça belirtmese de- hem içerik hem de başlık olarak ona bir model oluşturduğu yönündeki iddiası dikkat çekicidir. *The Encyclopaedia of Islam*'daki "Asad b. Mûsâ b. İbrâhîm" maddesi de Khoury tarafından kaleme alınmıştır (*EF² Suppl. Vol. 12*).

Çalışmamız boyunca istifade ettiğimiz genel nitelikli çağdaş hadis ve tasavvuf araştırmalarını da burada zikretmemiz yerinde olacaktır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Abdullah Aydınli: *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1986). Eser toplam üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tasavvufun harfî ve ıstılahî anlamı, tasavvufun kaynağı ve ilk üç asırda seyri, tasavvuf hareketini etkileyen iç ve dış kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde sûfîlerin hadis rivâyetindeki olumlu ve olumsuz tavırlarının sebepleri, hadis uydurmaya karşı tutumları, hadisleri nasıl yorumladıkları ve sûfîlerin cerh sebepleri hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde günümüze *zühde* dair eserleri en çok ulaşan sûfî el-Muhasibî ve hadisteki konumu incelenmiştir.

2. Alexander Knysh: *Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020). Eser toplam on bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Tasavvufun ikinci ve üçüncü asırdaki durumu, ikinci bölümde de Mısır'daki Tasavvuf hakkında bilgi vermesi çalışmada bize yardımcı olmuştur.

3. Muhittin Uysal: *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2022) Yazar tasavvuf hadislerinin hadis ilmi açısından incelenmesini ve tasavvufun hadis ilmi açısından temellendirilmesini amaçlamaktadır. Takip ettiği bu yöntemle çalışmamıza yol göstermiştir.

4. Hacı Bayram Başer: *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017). Tasavvuf disiplinin oluşum ve gelişim sürecine odaklanan eserde özellikle “Tasavvuf Literatürünün Öncüsü Olarak Zühed Eserleri” başlıklı kısım konumuz açısından kıymetli bir içerik sunmaktadır. Aynı müellifin “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü’z-Zühed’ler” başlıklı çalışması (*İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin, Ankara: Nobel Yayınları, 2014, 139-161) da konumuzla doğrudan ilgili hususlara değinmektedir.

5. Christopher Melchert: *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*. Editör, derleme ve çeviri: Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018). Eserde yer alan “Erken Dönem Zâhidler ve Hadis Rivayeti” başlıklı makale, zühed konulu incelemeler için ufuk açıcı bir nitelik arz etmektedir.

6. Özcan Hıdır: *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler: Zühd Hadisleri Literatürü Özelinde* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017). Eser zühdün diğer din ve kültürlerle etkileşimini göstermesi açısından önemlidir.

7. Hüseyin Kahraman: “Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvîlerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri -Kûfe Örneği-” (*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, 16/1, 37-63). Makale çalışması, Kûfeli hadisçiler bağlamında zühd hayatı ve anlayışının hadis musannefatına yansımalarını somut örneklerle ortaya koyması bakımından kıymetli bilgiler içermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESED B. MÛSÂ VE *KİTÂBÜ'Z-ZÜHD*'ÜNÜN TARİHSEL BAĞLAM AÇISINDAN İNCELENMESİ

1. Esed b. Mûsâ

Tezin birinci bölümünde, incelediğimiz eserin müellifi olan Esed b. Mûsâ'nın düşünce dünyasına etki edebilecek olayları anlamayı hedefleyerek, hayatı, hocaları ve talebeleri, ilmî kişiliği, yaşadığı dönemin siyasî ve sosyo-kültürel zemini incelenecektir.

1.1. Esed b. Mûsâ'nın Hayatı

Tam adı Ebû Saîd Esed b. Mûsâ b. İbrâhîm Esedü's-Sünne el-Kuraşî el-Ümevî'dir.¹ 132 yılında (750) Basra'da doğduğuna dair bilgiler mevcut olmakla birlikte Mısır'da doğduğu daha baskın bir görüştür.² Tebeu't-tâbiîn neslindendir. Hicrî III. asrın ilk çeyreğine kadar yaşamış ve 212 /827'nin Muharrem ayında Mısır'da vefat etmiştir. Böylece kendisi toplamda 80 yıl yaşamıştır. Dedesi İbrâhîm, Emevî halifelerinden Velîd b. Abdülmelik'in oğlu olup babasının ölümünden sonra iki ay halifelik yapmış, ardından II. Mervân tarafından hal' edilmiştir.³

1.2. Esed b. Mûsâ'ya Nispet Edilen Eserler

Kaynaklarda Esed b. Mûsâ'ya nispet edilen eserler şöyledir:

1. *Mûsned*: İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302) ilk *Mûsned*'in Esed b. Mûsâ'ya ait olduğunu bildirmektedir.⁴ Ancak bu sözle kastedilen tüm İslam coğrafyasında değil, Mısır'daki ilk *Mûsned* olmalıdır. Nitekim İbn Dakîkul'îd Mısırlı bir âlimdir. Ayrıca İbn Adî'den (ö.

¹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et Türkmânî e-Fârîkî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnâvût-Hüseyn el-Esed), Beyrut, 1405/1985, 10/462; Bilal Saklan, "Esed b. Musa", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara TDV yayınları, 1995), 11/367-368.

² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/463.

³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/462.

⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/464.

365/976) nakledilen bir rivâyete göre Mısır'da ilk *Müsned* Esed b. Mûsâ ve Nuaym b. Hammâd'a (ö. 228/843) aittir.⁵ İbn Hayr *Fehrese*'sinde iki senedle kendisine ulaşan Esed b. Mûsâ'ya ait *Müsned* adlı bir eser olduğunu bildirmektedir. İbn Dakîku'l-îd'in ve İbn Adî'nin kastettiği eser muhtemelen budur.⁶

2. Risâletü Esed b. Mûsâ ilâ Esed b. Furât fî lüzûmî's-sünne ve't-tahzîr mine'l-bida':

Esed b. Musa'nın Kayrevan Kadısı Esed b. Furât'a gönderdiği mektupta Esed b. Mûsâ, İbnü'l-Furât'ı⁷ (ö.258/872) bidatçilere karşı verdiği mücadeleden dolayı tebrik etmektedir.⁸ Mektubun elimizdeki tam metin çevirisi şöyledir:

Ey kardeşim! Bil ki beni bu mektubu yazma sebebim senin halkının şöretidir. Sen ki sünneti günlük hayatında yaşayan, Allah'ın kendisine orta yol bahsettiği, iyi huylu sâlih birisin. Sen ehl-i bid'ate karşısın, onlar aleyhinde konuşursun. Allah seninle onları engellesin ve ehl-i sünneti güçlü kılsın. Allah seni onlara karşı durman ve onları eleştirmen sebebiyle güçlendirsın. Allah senin yaptıklarınla onları zelil etsin ve bidatleri ortadan kalkmaya yüz tutsun.

Ey kardeşim! Bunun sevaplarıyla sevin! Bu yaptığın işin namazdan, oruçtan, hacdan ve cihattan daha faziletli olduğunu bil. Nitekim Rasûlullah "Her kim benim bir sünnetimi yaşatırsa cennette ben ve o (iki elinin parmaklarını birleştirerek) şu şekilde olacağız," diye buyurmuşken bu amellerin Allah'ın kitabını ayağa kaldırma ve Rasûlünün sünnetini ihya karşısındaki konumu nedir? Yine Peygamberimiz şöyle buyurmuştur:" Her kim birini hidayete çağırırsa kıyamet günü hidayete davet ettiği kişinin sevabı kadar sevap verilir." Ey Kardeşim! Hadiste geçen durumdan dolayı kimin mükâfatlandırılacağını kim bilir?

⁵ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayınları, 1994), 92.

⁶ İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, thk. Muhammed Fuat Mansur (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1419/1998), 182.

⁷ Bkz. Kâmil Çakın, "İbnü'l-Furât, Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 21/44-45.

⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 266.

Yine şöyle bir hadis rivâyet edilmiştir: “İslam’a karşı olan bidatleri Allah’ın âlimleri defeder ve âlimler bu bidatin belirtilerini cesurca insanlara anlatırlar.”

Ey Kardeşim! Kendindeki bu faziletin kıymetini bil ve sünnet yolundan ayrılma. Nitekim Peygamberimiz Muaz’ı Yemen’e vali olarak gönderirken şu vasiyetlerde bulunmuştur:

“Allah seninle bir kişiyi hidayete erdirirse sana sayısızca nimetler verilir.” Bu çok değerli bir sözdür. Sen de bu sözün kıymetini bil ve [insanları seninle aralarında sevgi bağı kurulana dek sünnete davet et ve bir topluluk oluştur ki sen olmadığında bu işi devam ettirebilsinler, senden sonra bu işin öncüleri olabilsinler. Yukarıdaki hadiste geçtiği gibi bu işin sevabı sana kıyamette verilecektir. Sen niyet et, öngörülü ol ve tedbirini al, Allah seninle yolunu şaşırmış bidatçilerin görüşlerini çürütmektedir. Sen Peygamberin (sav) izinden git, Allah’ın kitabını, Peygamberin sünnetini yaşat. Şüphesiz Allah’ın karşısına buna benzer başka amelle çıkamazsın.]⁹ Aynı şekilde bid’atçilerle aynı mecliste bulunmaktan, onlarla dostluk kurmaktan da sakın. Çünkü şöyle bir hadis vardır: “Kim bidatçiyle dost olur ve aynı ortamda oturursa, o kişiden günahlardan korunma özelliği kaldırılır ve kendi haline bırakılır. Her kim bidatçi kişiye yakınlaşırsa, İslam’ı yok etmeye yeltenmiş demektir.” Yine başka bir rivâyette şöyle geçer: “Allah, kendisinden başkasını ilah edinen kimseye, heva sahibine ettiği buğuzdan daha fazla buğuz eder.” Peygamberimiz bidat ehline lanet etmiş ve Allah’ın bid’atçilerin tasarruflarını, adil davranışlarını, farz ibadetlerini ve nafile ibadetlerini kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Onlar içtihatlarını, namazlarını, oruçlarını fazlaca yapsalar da artan tek şey Allah’a olan uzaklıklarıdır. Sen de onların meclisini terk et, Allah’ın yaptığı gibi onlardan uzaklaş, Peygamber ve ondan sonraki hidayet öncülerinin yaptığı gibi onları hâkir kıl.¹⁰

⁹ Mektubun yalnızca köşeli parantez içindeki kısmı şu eserde yer almaktadır: Hayât b. Muhammed b. Cibrîl, el-Âsârü’l-vâride, (Medine: ‘Îmâdetü’l-Bahs el- İlmî, 1423/2002), 2/517.

¹⁰ Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî, el-Bida’ ve’n-nehÿü anhâ (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416), 28; el-Mağrâvî, Muhammed b. Abdurrahman el-Mağrâvî, Mevsûatü mevâkıfu’s-Selefi’l-akîdeti ve’l-menheci ve’t-terbeviyye, (Kahire: Mektebetü’l-İslâmî), 3/268-269.

3. Kitâbü'z-zühhd: Özel olarak bu araştırmada incelenen eserdir. Ayrıntılı bilgi ileride verilecektir.

4. Târihu Mısır: Fuat Sezgin, Ebü'l-Kâsım İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ* adlı eserinde Esed b. Mûsâ'dan Mısır tarihi hakkında çokça nakil yaptığını belirtmiştir.¹¹ Bu gerekçe ile günümüze gelip gelmediği bilinmeyen eserin Mısır tarihi hakkında olabileceği ileri sürülmüştür.¹²

5. Fezâ'ilü's-şeyhayn: Eser *Fezâ'ilü Ebî Bekr ve 'Ömer* diye de bilinmektedir.¹³

6. Fezâ'ilü's-sahâbe: Alanında müstakil olarak te'lif edilen ilk eserlerdendir.¹⁴

1.3. Esed b. Mûsâ'nın Hocaları

Esed b. Mûsâ Mısır başta olmak üzere farklı ilim merkezlerinde yetişmiş pek çok hocadan ders almıştır. Başlıca hocaları arasında Abdullah b. Lehî'a (ö. 174/790) ve Leys b. Sa'd (ö. 175/791) gibi fıkıh birikimiyle ön plana çıkan âlimlerin yanında, *zühhd* literatürünün ilk örneklerinden birinin yazarı olan ve Esed b. Mûsâ üzerinde büyük etkisi bulunan Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) bulunmaktadır.¹⁵ Kaynaklar da Esed'in Şu'be b. el-Haccâc, Şeybân en-Nahvî, Abdurrahman b. Abdullah el-Mes'ûdî, Yûnus b. Ebû İshak, İbn Ebû Zi'b, Fudayl b. Merzûk, Hammâd b. Seleme, Cerîr b. Abdülhamîd, Abdulazîz b. Mâcişûn, Âfiye b. Yezîd el-Kâdî,¹⁶ Câmi b. Seleme, Avn b. Musa, Avf b. Mûsâ el-Basrî, Yahya b. Zekeriyâ, Ebû Bekr ed-Dahirî, İsrail,¹⁷ Mübârek b. Fadâle, Bekr

¹¹ Fuat Sezgin, *Târihu't-Turâs el-Arabî* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmî, 1411/1991), 2/232.

¹² Saklan, "Esed b. Musa", 11/368.

¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb*, thk. Muhammed b. Sâlih es-Südeyrî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 1/71.

¹⁴ Mehmet Efendioğlu, "Fazâilü's-Sahâbe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1995), 12/534-538.

¹⁵ Raif Georges Khoury, "Asad b. Mûsâ b. İbrâhîm", *EF² Supplement*, 12/87.

¹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 10/463.

¹⁷ İbn Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî- Muhammed Abdülkerîm el-Bekrî (Mağrib: Vizâratü Umûmî'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 1387), 3/171.

b. Hanîs, Muaviye b. Sâlih,¹⁸ Süfyan b. Uyeyne,¹⁹ ve Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî'den de istifade ettiğı nakledilmiştir.

1.4. Esed b. Mûsâ'nın Talebeleri

Esed b. Mûsâ'dan pek çoğı fakîh olan Abdûlmelik b. Habîb, Ahmed b. Sâlih et-Taberî, Rebî' b. Süleyman el-Cîzî, Mikdâm b. Dâvûd er-Ruaynî ile oğlu Saîd b. Esed ve Rebî b. Süleyman el-Murâdî, Ebû Yezid Yusuf b. Yezid el-Karâdîsî,²⁰ Nasr b. Mezrûk,²¹ Muhammed b. Miskîn, Hasan b. Abdûlazîz el-Cerevî,²² Ebu'l-Esbağ Abdulazîz Hasan el-İskenderî,²³ Bahr b. Nasr,²⁴ Hişam b. Ammâr, Abdûlmelik b. Şuayb b. Leys ve Muhammed b. Sencer gibi isimler rivâyette bulunmuştur. Talebeleri arasında fakîh olarak bilinen kişilerin varlığı Esed b. Mûsâ'nın fıkıh ilmiyle ilgilendiğini gösterir.

1.5. Esed b. Mûsâ'nın İlmî Kişiliğı

Kaynaklarda “esedü's-sünne” (sünnetin aslanı)²⁵ ve “hayyâtu's-sünne” (sünnetin terzisi)²⁶ gibi lakaplarla anılıyor olsa da bir hadis ravisi olarak Esed'in rivâyetlerinin

¹⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr* (Haydarâbad: Dâiretü'l-Maârif el-Osmâniyye), 2/49.

¹⁹ Taberânî, Ebû'l-Kâsım, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecîd es-Silefî (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 7/316.

²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/463.

²¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 182.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009), 10/55.

²³ Ebu'l-Fazl Ubeydullah b. Abdillâh el-Herevî, *el-Mu'cem fî müştebihi esâmî'l-muhaddisîn*, thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd), 66.

²⁴ İbn Hacer, *İthâfu'l-mehera*, thk. Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sîra (Medine: Mecmau'l-Melik Fehd li Tıbbâtî Mushafî's-Şerîf, 1415/1994), 19/589.

²⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2/49; Saklan, “Esed b. Mûsâ,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11/367-368. Kendisinin sünnet hakkında bir kitabı olduğu için “sünnetin aslanı” olarak nitelenmiş olabileceğı belirtilmiştir. Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû Tehzîbi'l-Kemâl*, thk. Adil b. Muhammed – Üsâme b. İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fârûk el-Hadise, 2001), 2/126. Aynı yerde bu eserin Esed'e ait olmayıp oğlu Saîd tarafından tasnif edildiğini söyleyenlerin olduğu da nakledilmiştir.

²⁶ Kendisi sünnete kefen/elbise diktiğı için “sünnetin terzisi” olarak nitelenmiştir. Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû Tehzîbi'l-Kemâl*, 2/126.

değeri konusunda görüş birliği bulunmamaktadır.²⁷ Onu “sika” olarak niteleyenler bulunduğu gibi hadislerinin hüccet olamayacağını söyleyenler de olmuştur.²⁸ Buhârî onu “meşhûru’l-hadis” olarak nitelemiş ve kendisine “esedü’s-sünne” denildiğini aktarmıştır.²⁹ Nesâî ise onun hakkında “sikadır ancak eser vermeseydi daha iyi olurdu” demiştir. Ebû Saîd b. Yunus (ö. 347/958) ise kendisinin *münker* hadisler rivâyet edip sika olduğunu ve zayıflık sebebinin kendisinden rivâyette bulunan talebeleri olduğunu belirtmiştir. İclî (ö. 261/875) de sika olduğunu belirtmiştir.³⁰ İbn Hazm rivâyetlerinin zayıf olduğunu belirtip kendisini “münkerü’l-hadis” olarak değerlendirmiştir.³¹ *Kitâbü’z-zühd*’ün muhakkiki el-Huveynî, İbn Hazm ve başkaları tarafından Esed’e yöneltilen eleştirilerin neye dayandığını anlamadığını belirtmiştir.³² Khoury, Esed’e ve rivâyetlerine yönelik olumsuz yaklaşımı Esed’in kendi döneminin önde gelen hadis ekollerince kabul gören hadis otoritelerine karşı bir yükümlülük içine girmemesine [hadis çevrelerine entegre olmamasına] bağlamıştır. Bu yönüyle onun kaderini, daha rahat ve serbest bir tavır sergiledikleri bilinen İbn İshâk ve İbn Lehî’a’ya benzetmiştir.³³

Esed’in biyografisi bağlamında onun Yemenli tâbiî Vehb b. Münebbih’e ait olup İbn Hişâm’a nispetle yayımlanan *Kitâbü’t-Tîcân fî mülûki Himyer* adlı eserin ravisi olduğu da zikredilmektedir. Khoury, Esed’in Yemen mirasına olan ilgisini Muâviye’nin politikalarının tüm torunları üzerindeki etkisiyle ve aynı zamanda yazarın kendi eserleri için Vehb gibi ünlü bir kıssacıdan (*kâss*) malzeme ödünç almak istemesiyle açıklamaktadır.³⁴

²⁷ Khoury, “Asad b. Mūsā b. Ibrāhīm”, 12/87.

²⁸ Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû Tehzîbi’l-Kemâl*, 2/126.

²⁹ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 2/49.

³⁰ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 10/463-464.

³¹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû Tehzîbi’l-Kemâl*, 2/126.

³² Esed b. Mūsâ, *Kitâbü’z-zühd (tercemetü sâhibi’l-cüz’)* thk. Ebû İshak el-Huveynî (Mektebetü’l-Va’yi’l-İslâmî-Mektebetü’l-Tevî’yyetü’l-İslâmî, 1993), 10.

³³ Khoury, “Asad b. Mūsā b. Ibrāhīm”, 12/87.

³⁴ Khoury, “Asad b. Mūsā b. Ibrāhīm”, 12/878

Esed b. Mûsâ'nın entelektüel biyografisinin önemli bir parçası olarak, onun Endülüs'te Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ile beraber hadis öğretimini başlatan iki hadis hâfızından biri olan Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî'nin (ö. 287/900) *Kitâbü'l-bida' ve'n-nehyü 'anhâ* adlı eserinin temel kaynaklarından biri olduğunu da not etmemiz gerekir. 292 rivayetten oluşan *Kitâbü'l-Bida'*ın içeriğinin yarısından fazlasının (144'ten fazla rivayetin) Esed b. Mûsâ'dan nakledildiği tespit edilmiştir.³⁵ *Kitâbü'z-Zühd* gerçekten de Khoury'nin ileri sürdüğü gibi esasen çok daha kapsamlı olup kısmen bize ulaşan bir eser ise, zahit tabiatlı İbn Vaddâh'ın bu eserin günümüze gelmeyen fragmanlarından yararlandığı ve dolayısıyla *Kitâbü'l-Bida'*ının muhtemel yazılı kaynaklarından biri olabileceği ileri sürülmüştür.³⁶ Esed'in Kayrevan Kadısı Esed b. Furât'a gönderdiği "Risâletü Esed b. Mûsâ ilâ Esed b. Furât fî lüzûmi's-sünne ve't-tahzîr mine'l-bida'" adıyla bilinen ve yukarıda çevirisini sunduğumuz mektubu da İbn Vaddâh'ın *Kitâbü'l-Bida'*ında zikredilmektedir.

Kitâbü'z-Zühd'ün nâşirlerinden Bessâm, eserin girişinde Ebû Dâvud, Nesâî'nin ve Buhârî'nin *es-Sahîh* ve *el-Edebü'l-Müfred* eserlerinde Esed b. Mûsâ'dan istişhadda bulunduğunu kaydetmiştir.³⁷ Müellifin şii olarak ithamına gelince, bunun Hz. Ali ve ehli beyte yönelik sevgi ve bağlılıkla açıklanması daha makul görünmektedir. Bunun günümüzde bilinen Râfizilik anlamına gelmediği anlaşılmaktadır. Müellifin *Fezâ'ilü Ebî Bekr ve 'Ömer* isimli eserinin olması da onun Râfizilik anlamında şîi bir eğiliminin olmadığını göstermektedir.

³⁵ Masooma Akhter Mohammed, *Muhammed b. Vaddah ve Bid'at Kavramı Bağlamında Kitâbü'l-Bida' Adlı Eserinin Fikrî Muhteva Tahlili* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 325.

³⁶ Mohammed, *Muhammed b. Vaddah ve Bid'at Kavramı Bağlamında Kitâbü'l-Bida' Adlı Eserinin Fikrî Muhteva Tahlili*, 325, 348.

³⁷ Esed b. Mûsâ, *Kitâbü'z-zühd (Kelimetu'n-Nâşir)*, thk. Bessâm Abdu'l-Vehhâb el-Câbî, (Dâr İbn-i Hazm, 1420-1999), 9.

Müellif hafıza zayıflığıyla da cerh edilmiştir. Söz konusu zayıflık, belli bir yaştan veya yaşanan travmalardan sonra her ravide tesadüf edilebilecek türden bir kusur gibi görünmektedir.

1.6. Esed b. Mûsâ'nın Yaşadığı Dönemin Özellikleri

Kişilerin düşünce dünyasına etki eden unsurlar arasında coğrafya ve tarih önemli faktörlerdir. Esed b. Mûsâ'nın ilmî çizgisini anlamamız için hangi dönem ve coğrafyada yaşadığını bilmek önemlidir.

Esed b. Mûsâ Emevîlerin yıkılıp Abbâsîlerin kurulduğu yıl (132) dünyaya gelmiş olup 212 yılında vefat etmiştir. Abbâsîler de 132-655 yılları arasında yönetimde bulunmuştur. Böylece müellif 80 yıllık ömrünün tamamını Abbâsîler döneminde geçirmiştir. Esed b. Mûsâ'nın yaşadığı yıllarda Abbâsîlerin iktidarında Ebü'l-Abbâs Seffâh (132-136), Mansûr (136-137), Mehdî (137-168), Hâdî (168-169), Hârûn er-Reşîd (169-193), Emîn (193-197) ve Me'mûn (197-217) bulunmuştur. Müellif Me'mûn dönemi sona ermeden 5 yıl önce vefat etmiştir.

Ebü'l-Abbâs Seffâh döneminde yeni bir devletin kurulma, eskisinin de yıkılma zamanları olduğu için ilmî açıdan pek bir gelişme olmayıp iç savaşlarla uğraşılmıştır.³⁸ Mansûr döneminde ise ilmî ve kültürel gelişmeler yaşanmıştır.³⁹ Mehdî döneminde ise Ali oğullarına karşı ılımlı bir siyaset izlenmiş, Emevî halifeleri ve Abbâsîlerin ilk iki halifesine nazaran Ali taraftarları ile daha az sorunlar yaşanmıştır.⁴⁰ Hâdî döneminde de ilmî açıdan kayda değer pek bir gelişme olmayıp Mısır da dahil kendisine karşı çıkan isyanları bastırdığı bilinmektedir.⁴¹ Esed b. Mûsâ bu süreçte en az 36 yaşındadır. Hârûn er-Reşîd ilme önem veren, âlim ve edipleri koruyan, *Kur'an* okumaya ve hadis dinlemeye

³⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbâs Seffâh", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 1994), 10/283-284.

³⁹ Bkz. Nâhide Bozkurt, "Mansûr," *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/5-6.

⁴⁰ Bkz. Bozkurt, "Mehdî," *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/377-379.

⁴¹ Bkz. Bozkurt, "Hâdî İlelhak", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/16-17.

önem veren ve de kendisinden hadis rivâyet edilmiş bir halifedir.⁴² Emîn döneminde de Arap ve İran asıllılar arasındaki çatışmalar ve kardeşi Me'mûnla yaşadığı sıkıntılar sebebiyle ilmî açıdan pek bir gelişme yaşanmamıştır.⁴³ Me'mûn döneminde de kardeşi Emîn dönemindeki iç karışıklıklar devam etmiştir. Ancak Me'mûn ilmî yönden gelişmeyi ihmal etmemiştir. Öyle ki bizzat kendisi ilim meclisleri düzenleyip âlimlerin fikir beyan etmelerini sağlamış, kendisi de bu ilim meclislerinde bulunmuştur. Ayrıca Mu'tezile'yi devletin resmî mezhebi ilan etmiş, Tarihte bilinen *halku'l-Kur'ân* ve *mihne* olayları onun döneminde vuku bulmuştur. Ayrıca Bağdat'ta Beytü'l-hikmeyi kurarak özellikle müsbet ilimlerde diğer dillerden Arapça'ya çeviri faaliyetlerini artırmıştır.⁴⁴ Görüldüğü gibi Esed b. Mûsâ döneminde onun fikrî meylini etkileyecek olaylar mevcuttur. Bunlar arasında Hz. Ali taraftarlığı ve aksi görüş olarak Ali oğullarına düşmanlık, diğer kültürlerin eserlerinin çeviri faaliyetleriyle İslam toplumuna kazandırılması, *halku'l-Kur'ân* ve *mihne* olayları vardır.

Tabi ki sadece kendi döneminde yaşanan olaylar değil İslam toplumunun büyük fitneyle birlikte her dönemde alimler arasında tartışılan *mürtekeb-i kebire* ve bunun haricinde siyasi kavgalar neticesinde *Hariciler*, *Mu'tezile*, *Mürctie* ve *Ehl-i Sünnet* diye gruplara ayrılan İslam toplumu, Abbâsîlerde refah yaşamın varlığı, mûsikîye ve eğlenceye önem verilmesi ve de müellifin Emevî soyuna mensup olması muhtemelen ilmî görüşünde etkili olmuştur. *Kitâbü'z-zühed* değerlendirilirken müellifin yaşadığı dönemde gerçekleşen bu olaylar dikkate alınmalıdır.

Müellifin farklı coğrafyalara seyahat ettiği bilinmekle birlikte asıl yaşadığı coğrafya Mısır'dır. Mısır Abdullah b. Sebe'nin farklı ülkelerde başlattığı fitne ateşinin asıl

⁴² Bkz. Bozkurt, "Hârûn er-Reşîd" *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/258-261.

⁴³ Bkz. Yıldız, "Emîn", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/112-114.

⁴⁴ Bkz. Bozkurt, "Me'mûn", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/101-104.

alevlendiği yerdir.⁴⁵ Bu olaydan burada bahsetmemizin sebebi tarihte büyük fitne diye adlandırılan Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayı neticesinde Cemel ve Sıffin olaylarının yaşanması, Hz. Ali ile Muâviye arasında çıkan siyasi olaylar sonucunda insanların Ali taraftarları ve Muâviye taraftarları olarak ikiye ayrılmaları ve Harici grubunun ortaya çıkması zamanla karşı tarafı yeren hadislerin uydurulmasına sebep olmuştur. Bizim de bu bölgede yetişmiş bir alimi ve eserini incelememiz hasebiyle bu konulardan bahsetmemiz elzemdir.

Mısırda hadis ilminin baş hocası Abdullah b. Amr b. el- 'As'tır. Nitekim kendisinin *es-Sahîfetü's -sâdıka* isimli önemli bir eseri vardır.⁴⁶ Bunun dışında Mısır'a yerleşen en önemli sahâbîler arasında orada fıkıh dersi verdiği bilinen Ukbe b. Âmir,⁴⁷ Mısır'da ilk defa Kur'ân okuttuğu bilinen Übeyd b. Mihmar el-Meâfirî,⁴⁸ Abdullah b. Hâris b. Ceze' gösterilebilir. Söz konusu sahâbîler İslâmı başkalarına öğreten ilk hocalardır. Tabiîn döneminde ise bu işi üstlenenler arasında Süleym b. 'Itr et-Tücîbî, Ebü'l-Hayr Mersed b. Abdillâh, Yezîd b. Ebî Habîb, Câ'fer b. Rebî'a gösterilebilir. Bunların yanında Medîne âlimlerinden Abdurrahmân b. Hürmüz ve Nâfi' Mısır'da kalmış ve orada faaliyette bulunmuşlardır. Bir sonraki tabakadan ise Amr b. Hâris, Hayve b. Şureyh, el-Leys b. Sa'd, Abdullah b. Lehî'a, Abdullah b. Vehb, Şâfiî gibi ilmî şahsiyetler karşımıza çıkmaktadırlar.⁴⁹

Mısır'daki raviler hem doğuya hem de Batıya hadis almak amacıyla rihleler yapmışlardır. En çok iletişimde oldukları ve ilmî açıdan etkilendikleri yer ise Hicazdır.

⁴⁵ Tahir Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 33.

⁴⁶ Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*, 243.

⁴⁷ İbn Yunus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus, *Târîhu'l-Misriyyîn*, thk. Abdülfettah Fethi Abdülfettah (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/476.

⁴⁸ İbn Yunus, *Târîhu'l-Misriyyîn*, 1/332.

⁴⁹ Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*, 198 -199.

Bunun yanında Irak, Şam, Mağrib ve Endülüs'e de gitmişlerdir.⁵⁰ Mısır'a da diğer bölgelerden hadis almak amacıyla gelindiği bilinmektedir.⁵¹

Mısır, Hicazla yakın etkileşimlerinden dolayı Irak'ın aksine daha çok ehl-i hadis çizgisinde olan bir bölgedir. Bu durumu şunlarla temellendirebiliriz: Hanefî kadıların Mısır'da görev yaparken sünnete riayet etmiyorlar diye bizzat dönemin alimleri tarafından şikayet edilmeleri, ehl-i hadise sempatisiyle bilinen bir şahsın Mısır'a gelip burada ehl-i rey'i hedef alan eserler kaleme alması, Esed b. Mûsâ'nın *er-Risâle fî lüzûmi's-sünne ve't-tahzîr mine'l-bida'*, İbn Abdilhakem'in ise *Kitâbü'r-Redd 'alâ Fukahâ'i'l-Îrâk* adıyla ehl-i re'ye reddiye mahiyetinde eserler kaleme almış olmalarıyla temellendirilebilir.⁵²

Mısır'da hadis ilmi h. II. asrın başlarına kadar pek gelişme göstermemiştir. Bunun sebepleri arasında şunları gösterebiliriz: Bölgede fiten, melâhim ve tarihe dair kültürün etkili olması gerekçe gösterilerek tahammül ve edâ hususlarında bir gevşekliğin olması, Mısır bölgesine ait hadislerin diğer bölgelerde pek bilinmeyip garip kalmaları, Mısırlılarla ilgili bilinen gevşeklik problemi, Mısır hadisçiliğinin Hicaz hadisçiliğine çok yakın olması hasebiyle kendisine özel bir yer edinememiş olması, belli dönemlerde alimlerin Hicaz kaynaklı hadislere özel önem vermiş olmaları ve diğer bölgelerde var olup Hicazda olmayan hadislere şüpheyile yaklaşmış olmaları. Söz konusu olumsuzluklar yaygınlaşan rihle faaliyetleriyle Leys ve İbn Vehb gibi alimlerin diğer bölge alimleri nazarında şöhret bulmalarıyla değişmiştir. Özellikle h. II. asrın ikinci yarısından itibaren Leys, İbn Vehb, Abdullah b. Sâlih, Yahyâ b. Bükeyr, Ahmed b. Sâlih, Muhammed b. Abdillâh b. el-Berkî, Yûnus b. Abdilâlâ, İbn Vaddâh, Nesâî, Ebû Sa'îd b. Yûnus gibi

⁵⁰ Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*, 203-206.

⁵¹ Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*, 207.

⁵² Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*, 242-243.

birçok ismin cerh ve ta'dil alanında Mısır'da otorite olmaları hadis ilmi açısından önemli bir gelişmedir.⁵³

Mısır özellikle Ömer b. Abdilazîz döneminde ilmi alanda gelişmiştir. Halife oraya sâlih ve sika bir ravi olan Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Yezîd el-Hublî el-Me'âfirî'yi ve Medine'de hadis ve fıkıh alanında söz sahibi olan Abdullah b. Ömer'in azatlı kölesi Nâfi' Ebû Abdillâh el-Medenî'yi göndermiştir. Bununla birlikte Hibbân b. Ebî Cebele bir grup alimle birlikte Mısır'a gönderilmiştir. Söz konusu alim isimlerini vermemizdeki amaç Mısır'ın fethinden itibaren ilmî alanda geliştiğini, özellikle de Ömer b. Abdilazîz döneminde alanında ün yapmış kişilerin Mısır'a gönderilmesiyle bu ilmin daha da ileriye taşındığını göstermektir.⁵⁴

Mısırlıların tahammül ve edâ sîgalarını kullanmadaki tutumları da tezimiz açısından önemlidir. Rivâyetlerden onların sîga kullanımında gevşeklik gösterdikleri de sîgaları göz ardı etmedikleri de çıkarılır. Gevşeklik gösterdiklerine dair rivâyetlere örnek olarak şunları verebiliriz: Halef b. Temîm ile Hayve b. Şureyh arasında şu diyalog geçmiştir: “Hayve b. Şureyh'e gidip bir kitap isteyince, kitabı çıkardı ve git bunu istinsah ettikten sonra benden rivâyet et.” dedi. Bunun üzerine Halef “Biz bunu sadece semâ' ile olduğu takdirde kabul ederiz.” şeklinde karşılık verince, Hayve “Başkalarıyla böyle yapıyoruz. Sen de istersen al, istemiyorsan geri ver.” cevabını verdi. Bunun üzerine Halef kitabı bırakıp gittiğini söylemiştir.⁵⁵ Ahmed b. İbrahim el-İsmâîlî ise Mısırlı ve Şamlıların genel olarak semâ vuku bulmadığında da ‘haddesenâ’ lafzını kullanma hususunda mütesâhil davrandıklarını söylemiştir.⁵⁶

⁵³ Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*, 243-244.

⁵⁴ Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*, 198-201.

⁵⁵ Hafîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sevrekî-İbrahim Hamdi el-Medenî, (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye), 315.

⁵⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdilmaksûd (Medine: Mektebetu'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1996), 6/28.

Tahammül ve edâ sîgalarını göz ardı etmediklerine delil olarak da Abdülazîz b. İmrân el-Mısırî'den gelen şu rivâyeti örnek verebiliriz: Şu'ayb b. el-Leys b. Sa'd'ın yanına varırdık. Abdullah b. Sâlih ise onun yanına gelip kendisine babasından birtakım hadisleri arz ederdi. Arz bittiğinde Abdullah b. Sâlih'e "Bu hadisleri senden rivâyet edebilir miyiz?" diye sorduğumuzda "evet" diyerek buna izin verirdi.⁵⁷ Ayrıca Abdullah b. Vehb'in ahberenâyı kiraate, haddesenâyı da semâ'ya has kılarak, bu iki tahammül yolu arasında ilk ayırımı yapan kimse olması ve Şâfiî, Müslim, Nesâî gibi diğer âlimlerin bu yöntemi kabul edip uygulamaları⁵⁸ Mısırlılar arasında tahammül ve edâ konusunda titiz davrananlar olduğunu gösterir.

Mısır'da hadis uydurmakla bilinen kişiler İshâk b. Abdillâh b. Ebî Ferve el-Medenî, Zebbân b. Fâid, Hâlid b. Amr b. Muhammed b. Abdillâh b. Sa'îd b. el-Âs es-Sa'îdî el-Emevî, Habîb b. Ebî Habîb, Nu'aym b. Hammâd el-Mervezî, Ebû Ali Muhammed b. Muâviye el-Neysâbûrî, Sahr b. Muhammed b. el-Hâcibî el-Kûfî el-Mervezî, Abdillâh b. Müslim b. Raşîd, Hâlid b. Nuceyh el-Mısırî, Ebû Nu'aym Abdülevvel b. Abdillâh el-Mısırî el-Mu'allimdir.⁵⁹

Sonuç olarak Mısır hadis alanında her ne kadar Mekke, Medine, Şam gibi otorite coğrafyalardan olamamış olsa da Mısır içinden hadis ilmine katkısı bulunan, bu ilimle hassasiyetle meşgul olan kişiler h. II. asırdan itibaren kendilerini göstermişlerdir. Tabi ki rivâyetleri değerlendirirken Mısır'ın siyasi olaylara karışmış olması ve rivâyet ederken mütesâhil oldukları göz ardı edilmemelidir.

2. *Kitâbü'z-Zühd'ün* Kendinden Önce Yazılan *Zühd* Eserleriyle Mukayesesi

Bu başlık altında Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü'z-Zühd'ü*, kendinden önceki *zühd* eserleriyle rivâyet usulü, muhteva ve kapsam açısından karşılaştırılacaktır. Ayrıca

⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/257.

⁵⁸ İbn Kesîr, *İhtisârü 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 112.

⁵⁹ Shaba, *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*, 222-224.

müellifin eseri oluştururken kendinden önceki *zühd* eserlerinden yararlanıp yararlanmadığı tespit edilecektir. Buradaki amacımız eserin önceki literatür birikiminden farklı bir muhteva ve amaca sahip olup olmadığını göstermektir. Esed b. Mûsâ'nın *Zühd*'ünden önce yazılan ve günümüze ulaştığı bilinen eserler Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Muâfâ b. İmrân el-Mevsîlî (ö. 185/801) ve Vekî'b. el-Cerrâh'a (ö. 197/812) nispet edilen *Zühd* başlıklı derlemelerdir. Ancak ilk olarak, *zühd* literatürünün başlangıcını temsil eden ve Hasan-ı Basrî'nin muhtelif eserlerinde yer alan *zühd*le ilgili 500 kadar rivâyetin bir araya getirilmesiyle oluşturulan *ez-Zühd li'l-Hasani'l-Basrî* adlı eser -her ne kadar çağdaş bir derleme olsa da- ele alınacaktır. Esed b. Mûsâ, ilgili eserinde yer yer Hasan-ı Basrî'nin *zühd* rivâyetlerini nakletmiş ve onun *zühd* anlayışından etkilendiğini düşündürecek bir içerik sunmuştur.

2.1. Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) *Zühd*'ü

İslamî ilimlerin hemen her şubesinde önemli bir konuma sahip olduğu bilinen Hasan-ı Basrî *zühd* konusunda da öncü bir isimdir. O, dinî düşünce ve yaşantıda Allah sevgisini esas alan tasavvufî anlayışa karşılık, Allah korkusunu temel alan Basra *zühd* okulunun öncüsü kabul edilmektedir.⁶⁰ Bu başlık altında inceleyeceğimiz eser ise, Muhammed Abdürrahîm Muhammed'in Hasan-ı Basrî'nin *zühd*de dair hadislerini topladığı *ez-Zühd* adlı eserin çevirisi olacaktır.⁶¹ Eser doğrudan Hasan-ı Basrî tarafından telif edilmemiş olsa da Esed b. Mûsâ'nın kendi eserini onun temsilcisi olduğu *havf* ve *hüzün* anlayışı çerçevesinde oluşturması ve eserinde ondan gelen rivâyetlere yer vermesi, eserin incelenmesi için bir gerekçe oluşturmaktadır. Eserdeki bâb başlıklarının ve seçilen rivâyetlerin nâşirin tasarrufuyla oluşturulduğu unutulmamalıdır.

⁶⁰ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16/292.

⁶¹ Hasan-ı Basrî, *ez-Zühd*, çev. İshak Doğan (Konya: Hüner Yayıncılık, 2017). Çeviride Muhammed Abdürrahîm Muhammed'in derlediği rivâyetlerin yanında İbnü'l-Cevzî'nin *Sıfatu's-Safve* ve Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-Evliyâ* adlı eserlerindeki Hasan-ı Basrî rivâyetleri de kullanılmıştır.

Eserin bâb başlıkları sırasıyla şu şekildedir: Ölüm, dünyada azla yetinme, dünyada lüks içinde yaşama, dünya ve dünya sevgisi, huşu ve korku, günahların cezası, Allah’a itaat, Allah’ı zikretme, amel ve gizli zikir, ihlas ve niyet, tûl-i emeli yasaklama, ibret ve tefekkür, hata ve günahlardan kaçınmak, kanaat ve rıza, fakirlik, helalı arama, cimrilik, ilişkileri düzeltmek, cömertlik, Allah’ın rahmeti, dil, tevâzû, Dâvud’un tevbesi ve Peygamberler, Allah hakkında zan, şükür mü’minin özelliği, haset, Allah’tan korkma ve tevekkül, Müslüman’ın ihtiyacını giderme, sevgi, terennüm etmek, anne-babaya iyilik, akrabayla ilişkileri kesmek, hevayı kınama, en üstün cihad, sağlık ve boş vakit, namazın kötülüğe engel olması, böbürlenme ve kibrin kınanması, İslam ve iman, mescidde konuşmak, zulüm ve nimet içindeyken azmak, övgünün kötülüğü, hakkı savunmak, dengeli bir şekilde işleri yapmak, komşuya güzel davranmak, cömertlik, cenaze, güzel ahlâk, insanın Rabbine karşı zulmetmesi, Allah’a isyan, takva, amel ve söz, iyiliği emretmek, kötülüğü engellemek, hayâ, kardeşini kendine tercih etmek, dilenciye sadaka verme, müflis, en üstün amel, şefaât, sabır, iblis’in uykusu, kalp katılığı, kalplerin ölümü ve ihyası, yemek, mü’minin edebi, hastalık, yalan, cehennem ve cehennemlikler, sevgi ve nefret, mü’min ve hafaza melekleri, günahlar ve tevbe, iyilikler ve günahlar, mü’min ile münafığın Allah ile karşılaşması, iki güzel kazanç, tevbe, hayır ve şer, yakîn, kadın, öfke, zulmü engelleme, hediye, toplulukta oturma, *Kur’an*’a layık insanlar, hûriler, rüşvet, fakih kimdir, mihirde aşırılık, Hasan-ı Basrî’nin ailesine vasiyeti, mescitleri temizlemek ve imar etmek, gülmek, erteleme, insanların en iyisi ve en kötüsü, istiğfar ahiret için çalışma, bid’at, fasık, mü’mine ikram, Resulullah’a selam, ibadet, gece namazı ve *Kur’an* okuma. Bâb başlıklarında konu sistematığının gözetilmediği aşıkardır.

Eserde toplam 101 bâb başlığı, 478 rivâyet vardır. Eserde ölüm, huşu ve korku, günahların cezalandırılması, Allah’tan korkma ve tevekkül, cehennem ve cehennemlikler, hata ve günahlardan kaçınma, böbürlenme ve gururun kınanması bâb

başlıklarının bulunması ve bu bâb başlıklarındaki 70 rivâyet⁶² Hasan-ı Basrî'nin *hüzün* ve *havf* görüşüne sahip olduğunu göstermektedir. Diğer bâb başlıkları ve rivâyetler ise *zühd*ün diğer unsurlarına aittir. Bu durum da Hasan-ı Basrî'nin İslam âleminde *hüzün* ve *havf* görüşüyle ön plana çıkmasına rağmen *zühd*ün diğer unsurlarıyla da ilgilendiğini ve uyguladığını gösterir.

2.2. Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü 'z-zühd ve'r-rekâ'ik*'i

Raîf Khoury, Abdullah b. el-Mübârek'in *zühd* konulu eserinin -her ne kadar Esed bunu açıkça belirtmese de- hem içerik hem de başlık olarak ona bir model oluşturduğunu iddia etmiş, hatta eksik olduğunu ileri sürdüğü Esed'in *Kitâbü 'z-Zühd*'ünün kayıp bölümlerinin İbnü'l-Mübârek'in eserindeki bölümlerle benzerlik gösterebileceğini belirtmiştir.⁶³ Bu iddiayı doğrulamak veya yanlışlamak şu an için güç görünmektedir.⁶⁴

İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü 'z-Zühd ve'r-rekâ'ik*'i⁶⁵ günümüze ulaşan ilk *zühd* eseri olması ve gelecektekilere kaynaklık etmesi bakımından önemlidir.⁶⁶ Eserin A'zamî neşrinde 1627 rivâyet bulunmaktadır. Ancak nâşir, bunların ardından müellifin talebesi olan Nuaym b. Hammâd'ın (ö. 228/843) İbnü'l-Mübârek'ten naklettiği *zühd*le ilgili 436 hadisi daha kitaba eklemiştir. Ahmet Ferîd'in tahkikinde ise bu ilave kısım ve eserin ravilerinin diğer hocalarından naklettikleri hadisler çıkarılarak rivâyet sayısı 1203'e

⁶² Bkz. 1-24,127-132, 135-141, 143, 145-151, 158, 159, 200-202, 282, 283, 303, 304, 378-381 no'lu rivayetler.

⁶³ Khoury, "Asad b. Mūsā b. İbrāhīm", 12/88.

⁶⁴ İbnü'l-Mübârek'in *ez-Zühd*'üyle ilgili tespitler için büyük oranda Hümeysra Öztürk'ün *Abdullah b. Mübarek'in (181/797) Zühd Anlayışı* (Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2019) başlıklı yüksek lisans tezinden ve Seyit Ali Güşen'in *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014) başlıklı doktora tezinden istifadeyle kaydedilmiştir.

⁶⁵ Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî, *Kitâbü 'z-Zühd ve'r-Rekâik*, nşr. Ahmed Ferîd (Riyad, 1995).

⁶⁶ Mehmet Emin Özafşar, "ez-Zühd ve'r-Rekâ'ik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara TDV yayınları, 2013), 44/537-538.

düşürülmüştür. 1203 hadis içerisinde 11'i kutsi, 319'u merfu, 339'u mevkuf, 491'i maktu, 43'ünün ise geçmiş peygamberlerin sözleri olduğu tespit edilmiştir.⁶⁷

Eserin bâb başlıkları incelendiğinde aralarında herhangi bir konu sistematigi görülmemektedir. Örneğin ilk bâb 'Allah'a itaate teşvik' iken, ikinci bâb 'ilmi dünyevî amaçlarla talep etme' konusundadır. Üçüncü bâb 'günahların neticeleri' iken, dördüncü bâb 'ibadetin faziletleri', beşinci bâb ise 'hüzün ve ağlama' konularındadır.

İbnü'l-Mübârek eserinde cennet-cehennem ahvâli, sırat, mizan, şefaât gibi konular işlese de bunların amellerle olan bağına vurgu yaparak ve cehennemden çok cennetle alakalı rivâyetlere yer vererek işlemiştir. Buradan onun amacının okuyana *havf* hissettirmek değil söz konusu mekânları ve anları tasvir etmek olduğu anlaşılır. Ancak eserinde Hasan-ı Basrî'nin rivâyetlerine de yer vermiştir.⁶⁸ Bu durum İbnü'l-Mübârek'in de *hüzün* ve *havfa* eserinde yer verdiğini gösterir. Ancak bunu yaparken *havf* ve *reca* arasında dengeyi korumuştur.⁶⁹ *Havf* ve *reca* arasındaki dengeyi koruduğuna delil olarak *tevbe* ile alakalı rivâyetleri eserine almasını gösterebiliriz.⁷⁰ Esed b. Mûsâ ise bu konuları işlerken ceza anını vs. tasvir etmeyi ve kişiyi *havf* ve *hüzne* yönelterek dünya hayatını ahireti için tarla olarak gördürmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken de cennetten çok cehennem, cehennemlik olanlar ve onların nasıl ceza çekeceği, sıratı geçemeyeceği, kıyamet ahvâli gibi konularla ilgili rivâyetleri eserine almıştır. Eserinde bu ve benzeri konularla alakası olamayan rivâyet yoktur. Öyle ki eserini yalnızca bu konudaki rivâyetlere tahsis etmiştir. İki müellifin eseri yazarken ki amaçlarının farklı olduğu rivâyet seçimlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Mübârek eserinde başka *zühd*

⁶⁷ Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali*, 75-76.

⁶⁸ Bkz. Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 1499.

⁶⁹ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 912.

⁷⁰ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, no.1044, 1048, 913.

unsurlarına da yer vermiştir. Örneğin hüsn-i zan,⁷¹ helal kazançta bile tevekküllü olma,⁷² haram kazançla sevap işlenmeyeceği,⁷³ sadaka,⁷⁴ kanaat,⁷⁵ niyetin amelden daha önemli olduğu,⁷⁶ tevâzu,⁷⁷ dili tutma,⁷⁸ riyayı kötöleme,⁷⁹ kanaat,⁸⁰ fakirlik,⁸¹ sabır ve şükür,⁸² takva,⁸³ Allah için bir şeyi terk etme gibi.⁸⁴ Kısaca iki eser arasında muhteva bakımından da telif edilme bakımından da pek benzerlik bulunmamaktadır. Ayrıca kapsam bakımından da Esed b. Mûsâ'nın *ez-Züh'd*'ü İbnü'l-Mübârek'in eserine kıyasla dar bir içeriğe sahiptir. Esed b. Mûsâ'nın eserinde İbnü'l-Mübârek'in eserinde yer alan sadece 7 rivâyet vardır (15,⁸⁵ 18,⁸⁶ 23,⁸⁷ 27,⁸⁸ 30,⁸⁹ 40,⁹⁰ 78⁹¹).

⁷¹ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 532.

⁷² Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 564,760, 565, 848, 554,1064.

⁷³ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 625,1010.

⁷⁴ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 750, 634, 774.

⁷⁵ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 553.

⁷⁶ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 188-189.

⁷⁷ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 390-394.

⁷⁸ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 366-390.

⁷⁹ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, 15-16.

⁸⁰ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 561- 565.

⁸¹ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 556-588.

⁸² Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, no. 50, 20-24.

⁸³ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, 18-19.

⁸⁴ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd*, 10-11.

⁸⁵ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd (Zevâid-ü Nuaym)*, thk. el-A'zam, 96.

⁸⁶ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd (Zevâid-ü Nuaym)*, 96.

⁸⁷ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd (Zevâid-ü Nuaym)*, 88.

⁸⁸ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd (Zevâid-ü Nuaym)*, 90.

⁸⁹ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd (Zevâid-ü Nuaym)*, 90.

⁹⁰ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd (Zevâid-ü Nuaym)*, 94.

⁹¹ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-Züh'd (Zevâid-ü Nuaym)*, 101.

2.3. Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî'nin (ö. 185/801) *Kitâbü 'z-zühd'* ü

Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî'nin *ez-Zühd'* ü⁹² 14 bâb başlığından oluşmaktadır: Malın ve çocuğun az olması, mahlûkata hizmet etmek,⁹³ fakirlik, mal azlığı ve bunların faziletleri,⁹⁴ şöhret sahibi olmamak, yalnızlık, tevazu, şeref ve yöneticiliğin kerih görülmesi,⁹⁵ makam ve mevki,⁹⁶ tevazuun fazileti, kibir ve övünmede çok ileri gitmek ve bunların keraheti,⁹⁷ asaletle övünme ve birbirlerinin soylarını yeme,⁹⁸ yeteri kadar rızık,⁹⁹ rahat bir yaşam sürmek, heva ve şehvi duygulara tabi olmak ve bunların çirkin oluşu,¹⁰⁰ yemek yemek, elbise giymek, hayvana binmek, bina inşa etmek, ev eşyası, ev ve iş elbisesi, kılıçların süsü, mal ve evladın az olması, az yemek yemek ve az doymak,¹⁰¹ arpa ekmeği yemek,¹⁰² elenmiş olan şeyleri terk etme,¹⁰³ et ve onda tutumlu olmak¹⁰⁴ ve iki azığı aynı anda yememek¹⁰⁵.

Eser muhteva açısından kendisiyle aynı dönemde yaşayan Abdullah b. Mübârek'in eseri ile benzeşmektedir. 14 bâb başlığı altında 268 rivâyetten oluşmaktadır. Eserde toplam 105 hocasından rivâyette bulunmuştur. Eserin içinde 118 merfu rivayet bulunmaktadır. Müellifin 10'dan fazla hadisine yer verdiği hocaları Süfyân es-Sevrî,

⁹² Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî, *Kitâbü 'z-zühd*, thk. Amir Hasan Sabri (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye), 1420/1999. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Ahmet Yıldırım – H. İbrahim Doğan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018).

⁹³ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 196-201.

⁹⁴ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 202-206.

⁹⁵ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 209-225.

⁹⁶ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 226-236.

⁹⁷ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 237-258.

⁹⁸ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 259-268.

⁹⁹ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 270-278.

¹⁰⁰ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 279-305.

¹⁰¹ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 306-318.

¹⁰² Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 319-320.

¹⁰³ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 321-322.

¹⁰⁴ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 323-325.

¹⁰⁵ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 327-329.

Abdullah b. Lehî'a, Evzâî ve İsrâîl b. Ebû İshak olup %24'e tekabül eden 66 rivayet bu hocalarından gelmektedir. Eserde rivâyeti bulunan sahâbe sayısı ise 36'dır.¹⁰⁶ Bu sahâbilerden 4'ünün ismi ise mübhemdir.¹⁰⁷ Eserde 63 rivâyetin senedi mürseldir. Senedin müellif tarafında genellikle semaya delalet eden lafızlar kullanılmıştır. Sonu ise çoğunlukla müenen olarak nakledilmiş ve aralarda muan'an lafzı kullanılmıştır.¹⁰⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki eser muhteva bakımından döneminin *zühd* anlayışı ile örtüşmektedir. Eserdeki hiçbir rivâyet Esed b. Mûsâ'nın *ez-Zühd*'ünde bulunmamaktadır. Bu sebeple muhteva açısından iki eser arasında benzerlik görülmemektedir.

2.4. Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) *Kitâbü 'z-Zühd*'ü

Vekî' b. el-Cerrâh'ın *Kitâbü 'z-zühd*'ü araştırmamız açısından önemli gözükmektedir.¹⁰⁹ Zira Vekî', Esed b. Mûsâ'nın hocaları arasındadır. *Kitâbü 'z-Zühd*, 73 bâb başlığı ve 539 rivâyetten oluşmaktadır.¹¹⁰ Müellif esere *zühd*'ün mahiyetiyle ilgili 5 rivâyetle başlar.¹¹¹ Daha sonraki bâb başlıklarından kitabın genel muhtevasının Peygamberimiz 'in *zühd* konusundaki bazı tavsiyelerinden¹¹² mü'minin dünyada olması gerektiği hal,¹¹³ tevazu ve yün giyme,¹¹⁴ fakirlik,¹¹⁵ çok ve ihlaslı ibadet yapma,¹¹⁶ sabrın

¹⁰⁶ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, 148.

¹⁰⁷ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 4, 27, 74, 217.

¹⁰⁸ Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali*, 84.

¹⁰⁹ Vekî' b. el-Cerrâh'ın *Kitâbü 'z-Zühd*'ü ile ilgili tespitlerde Nuri Tuğlu ve Ahmet Yıldırım tarafından kaleme alınan "Vekî' b. Cerrâh ve *Kitâbü 'z-Zühd* Adlı Eseri" başlıklı makaleden (*Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/25 (2010), 127-144) istifade edilmiştir.

¹¹⁰ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, thk. Abdurrahman el-Ferîvâî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1404/1984).

¹¹¹ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, 217-221.

¹¹² Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no.7-10.

¹¹³ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no.11-37; 66-85;

¹¹⁴ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no.125-130; 213-220.

¹¹⁵ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no.131-146.

¹¹⁶ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 147-159.

fazileti,¹¹⁷ tefekkür,¹¹⁸ ibadette iktisat,¹¹⁹ ibadette gizliliğin fazileti,¹²⁰ tevbe ve dili koruma,¹²¹ riya,¹²² güzel ahlâk ve huşu¹²³ gibi Müslümanın dünya hayatının nasıl olması gerektiği hakkında bâb başlıklarından oluşmaktadır. Eserin en çok ağırlık verdiği konu da budur.

Eserin muhakkiki Ferivâi'ye göre eserde isrâiliyyat da dahil olmak üzere, mütevatir, sahih, hasen, zayıf ve mevzu olmak üzere 539 rivâyet bulunmaktadır. 14 ve 16. rivâyetler isrâiliyyattandır. 420, 533 ve 534. rivâyetler mütevâtirdir. Bunun dışında, merfû hadislerin toplamı 205'tir. Bu rivâyetlerin 105'i sahih, 35'i hasen ve 60 tanesi de zayıftır. Kitapta kaydedilen 193 mevkuf rivâyetin, 73'ü sahih, 39'u hasen ve 71'i zayıftır. 59'u sahih, 26'sı hasen ve 47'si zayıf olmak üzere 132 tane de maktu rivâyet yer almaktadır. Bunun yanında 14 ve 16. rivayetler gibi mevzuâtta olanlar da bulunmaktadır.¹²⁴ Hocası Süfyan es-Sevrî 152 rivâyet ile en çok hadis naklettiği kişidir. Müellifin eserinde müellif tarafından sema'a delalet eden rivâyet lafızlarını, daha sonrasında ise an'ane lafzını kullanmıştır.¹²⁵

Esed b. Mûsâ'nın eserinde Vekî'nin eserinde bulunan yalnızca 69 numaralı rivâyet vardır.¹²⁶ Vekî'den aldığı ancak Vekî'nin *Zühd*'ünde bulunmayan 23 ve 50 numaralı rivâyetler mevcuttur. Böylece iki eser arasında muhteva benzerliği pek görülmemiştir.

¹¹⁷ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 196-204.

¹¹⁸ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 224- 227.

¹¹⁹ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 232-238.

¹²⁰ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no.244-249.

¹²¹ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 278-295.

¹²² Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no.303-307.

¹²³ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no.323-328.

¹²⁴ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd (Mukaddime)*, 1/160-162.

¹²⁵ Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*,100.

¹²⁶ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd*, no. 363.

3. Zühd Kavramı ve Literatürüne Genel Bir Bakış

3.1. Zühd Kavramının Etimolojisi

Zühd sözcüğü ذ ھ ج fiilinin mastarıdır. Lügatte bir şeye meyletmemek, rağbet etmemek, yüz çevirmek, ilgisiz kalmak, terk etmek,¹²⁷ asıl ihtiyacını görecekt kadar az şeyle yetinmek ve Allah için fazlalığı terk etmek¹²⁸ manalarına gelir. Kur'an'ı Kerim'de yalnızca bir defa lüğat anlamıyla geçmektedir.¹²⁹

Terim anlamı olarak ise *zühd*; haramlardan uzak durmak, mübah olanlardan az kullanmak, dünyaya fazla bel bağlamamak ve dünyaya fazla meyli olanlara imrenmemek, az yemek, gösterişsiz giyinmek, elinde bulunan mala karşı cömert olmak, elde bulunmayanın kalpte de bulunmaması, maddiyatı olduğunda şükretmek, olmadığında sabretmek, her durumda Allah'a güvenmek, Allah'la aramızdaki muhabbete engel olan her şeyi terk etmek,¹³⁰ hırslı, ihtiraslı, çıkarıcı, menfaatperest, bencil olmamak¹³¹ gibi anlamlara gelmektedir.¹³² *Zühd* her ne kadar bu şekilde anlaşılmış olsa da *Kitâbü 'z-Zühd*lerden çıkarılan *zühd* anlamı daha geniştir. Bunu anlamak için ilk başvuracağımız kaynak şüphesiz Abdullah b. Mübârek'in *ez-Zühd ve 'r-rekâ'ik*'idir. Bu kaynağa ve diğer *zühd* eserlerine bakıldığında doğrudan *zühdü* tanımlayan hiçbir rivayete rastlayamayız. Hal böyleyken bu eserlere neden *Kitâbü 'z-Zühd* denildiği sorusu akla gelmektedir. Bunu anlamak için *zühdün* hicri ilk iki asırda nasıl anlaşıldığına bakmak yerinde olacaktır.

¹²⁷ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn, *Lisânu 'l-Arab*, 3/196-197.

¹²⁸ Zebîdî, *Tâcu 'l-Arûs*, 8/151.

¹²⁹ *Kur'an Yolu* (Erişim 12 Şubat 2023), Yusuf 12/20.

¹³⁰ Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim, *er-Risâle*, 1/239-244.

¹³¹ İbnü'l-Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, 85-89.

¹³² Geniş bilgi için bkz. Semih Ceyhan, "Zühd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 44/530-533.

“Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü’z-Zühd’ler”¹³³ başlıklı çalışmasında Hacı Bayram Başıer, *zühd*’ün, üzerinde uzlaşya varılamamış bir kavram olduğunu belirtir. Ona göre, *zühd* için yapılan tanımlar incelendiğinde mahiyet ve keyfiyet açısından orantısızlıklar görülür. Yapılan tanımlar genelde *zühd*’ün pratik (amelî) açıdan nasıl gerçekleştirileceğine dairdir. Ayrıca tanımlarda *zühd*’ün pek çok ahlâkî kavramın kendisine ircâ edildiği kapsayıcı bir kavram olduğu görülür. Bu anlamda *zühd*, İslam’ın ilk yıllarından itibaren bütün ibadetleri kendisinde toplayan ‘kuşatıcı ibadet’ ya da bireyin dindarlığını/güzel ahlâk sahibi olmasını temin eden ‘tamamlayıcı unsur’ olarak görülmüştür.¹³⁴ Bu bağlamda Başıer *zühd* başlıklı çalışmalar hakkında şunları kaydeder:

*Kitabü’z-zühd’lerin içerdği geniş muhteva, zühdün anlam ağını genişletmenize imkân tanıyan bir diğer husustur. Bu anlamda “zühd kitabı” olarak tertip edilen eserlerde zühd ile kastedilen şey; o kitabın içinde bahsedilen konuların toplamıdır. İçerik tasniflerinde farklılıklar olsa bile zühd kitaplarında genel olarak ibadetlerin fazileti, huşu, kulun işlediği iyi veya kötü fiillerin sonuçları, ölüm, cennet ve cehennem hayatı, sahîh niyetin önemi, fakirliğin övölüp zenginliğin yerilmesi, tefekkür, tevekkül, rıza, sabır, tevazu, sadaka, öfkeye hâkim olmak, ilimle meşgul olmak gibi çok çeşitli konularda rivayetlere yer verilir. Bu durumda zühd veya rikak kavramları zikredilen konuları ifade eden en üst başlık haline gelir. O halde zühd, yaklaşık hicri II. asrın sonlarına kadar Müslümanlar arasındaki farklı dindarlık tipolojilerini birleştiren ve tanımlayan nihai kavram olarak dikkati çekmektedir. Kanaatimize göre bu, Kitabü’z-zühd adı altında çok sayıda müstakil telifin bulunmasını sağlayan en önemli noktadır. Bu anlamda zühd kitaplarının İslam dindarlığının çerçevesini çizen eserler olarak tavsif etmek mümkündür.*¹³⁵

Bazı araştırmalar *zühd* kavramının diğer kültürlerdeki karşılıklarına odaklanmaktadır.¹³⁶ Kimilerine göre *zühd* kavramının Batı dillerindeki karşılığı *asceticism*dir. Kavram aşırı riyazet ve çilecilik anlamlarına gelmektedir. Ancak bu

¹³³ Hacı Bayram Başıer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü’z-Zühd’ler”, *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin, Ankara: Nobel Yayınları, 2014, 139-161.

¹³⁴ Başıer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü’z-Zühd’ler”, 139-141.

¹³⁵ Başıer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü’z-Zühd’ler”, 142.

¹³⁶ Kavramın İslam düşüncesinde de mevcut olduğuna dair bkz. Azat Toktonaliev, “Abbasi Devrinde Zühd Kavramı: Ebü’l-Atâhiye Örneği”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (2016), 116.

yönüyle *asceticism zühd* ile değil *ruhbanlık* ile örtüşmektedir. Bu gerekçeyle. J.van Ess, C. Melchert ve Leah Kinberg *ascetizm* yerine *renunciation* veya *islamic piety* kavramlarını kullanmayı tercih etmişlerdir.¹³⁷

3.2. Zühd Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı

Tasavvuf tarihi içinde h. I-II. yüzyıllar *zühd* dönemi olarak adlandırılmaktadır. Asr-ı saadetle başlayıp, tabiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemini yani hicri birinci ve ikinci yüzyılı içine alan ve tasavvufun ortaya çıkışına kadar olan dönem denilebilir.¹³⁸ Bu dönem Emevîleri hatta Abbâsî hükümdarlığının bir kısmını kapsamaktadır. Bu dönemlerdeki *zühd* belli felsefi düşünceyi benimsemek değil, dünyaya karşı tavır almaktan ibarettir.¹³⁹ Peki İslam'ın ilk yıllarından itibaren *zühdî* yaşam tarzı neden vardı veya da neden buna gerek duyuldu?

Zühde dayalı yaşamın İslam dini içerisinde zaten var olduğu kabul edilir. Hz. Peygamber hayattayken dinin kendi doğallığı içerisinde yaşandığı bilinmektedir. Nitekim Ebu'l-Alâ el-Afifi *zühd*ü ortaya çıkaran amiller arasında ilk sıraya İslâmî öğretileri koymuştur. Çünkü ona göre Kur'an vera' yı, takvâyı, dünya ziynetlerini terki, bu hayatı küçümsemeyi, ahireti önemsemeyi ve *zühd*ün pratikleri içerisinde olan oruç, gece namazı gibi pratikleri teşvik etmektedir.¹⁴⁰ Yine Kur'an'ın cehennem ve cehennem azaplarını mübalağalı şekilde tasvir etme üslubunu ve bu üslupla Müslümanları ibadete, istiğfara teşvik etme yöntemini¹⁴¹ *zühd* rivayetlerinde de görmekteyiz.¹⁴² Ancak

¹³⁷ Özcan Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler -Zühd Hadisleri Literatürü Özelinde-*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2019, 24-25.

¹³⁸ Bayram Adıgüzel, *Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 6.

¹³⁹ Mustafa Türköz, *Kur'an ve Hadis Bağlamında Zühd Hayatı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 37.

¹⁴⁰ Müzzemmil 73/6-8; Müddessir 74/1; Ahzab 33/34.

¹⁴¹ Nebe 78/21-26; Kehf 18/28; Hümeze 104/7.

¹⁴² Yıldırım, *Din, Dünyevîleşme ve Zühd*, 48.

Peygamberimizin vefatından sonra ortaya çıkan iktidar tartışmaları, Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Müslümanların birbirleriyle savaşmaları (Cemel ve Sıffin), fetihlerle genişleyen ve zenginleşen İslam devleti, özellikle Emevîler ve Abbâsîler döneminde refah ve lüks içinde yaşamak birtakım Müslümanları endişelendirmiştir. Bu endişeye verilen tepki dünya meşgalelerini terk etme, uhrevî hayata ağırlık, gidişatın doğru olmadığını diğer Müslümanlara anlatma gibi farklı şekillerde tezâhür etmiştir. Söz konusu tezâhürler bu dönemlerde genellikle münferit şekildedir ve diğer Müslümanlara bu yaşayışı anlatma üslubu genelde *hüzün* ve *korku* ağırlıklıdır.¹⁴³ Söz konusu üslup *zühd* alanında yazılan eserlere de yansımıştır. Öyle ki Müslümanların gidişatından duydukları endişe, terğib ve terhibin dozajını artırmak amacıyla onları sıhhat bakımından daha kuvvetli hadis dururken zayıf hadisi tercih etmeye ve hadis uydurma yoluna sevk etmiştir. Aralarında bu işi dine hizmet olarak görenler de vardır, bu yaptığından pişmanlık duyup rivayet işiyle uğraşmayı bırakıp yalnızca ibadete yönelenler de vardır.¹⁴⁴

Müslümanların diğer din ve kültürlerle olan etkileşimleri de onların *zühd* hayatlarını etkilemiştir. Örneğin Hristiyan kültüründe var olan 'lanetlenmiş dünya tasavvuru'na göre dünya, mal ve servet bizzat kendileri kötü olup, tüm olumsuzluklar da bunlardan doğar. Hristiyanlıkta var olan bazı anlayışların hadis şerhleri ve tefsir kitaplarında yer alan İsrâiliyyat kaynaklı bilgiler vasıtasıyla İslam'a girmesi sonucunda dünyanın yerilmesi meselesi bizim anlayışımıza da yerleşmiştir. Başka bir örnek olarak fakirliğin methini verebiliriz. Söz konusu anlayış İslam'a Fars Maniliğinden, Hint sūfiliğinden ve Hristiyan ruhbanlığından girmiştir. İslam' da fakirliği metheden ne bir ayet ne de sahih hadis vardır.¹⁴⁵ İlk dönem sūfîlerinin önemli bir kısmının hadis ilmiyle meşgul olmaları

¹⁴³ Türköz, *Kur'an ve Hadis Bağlamında Zühd Hayatı*, 34-37.

¹⁴⁴ Güldane Gündüzöz, "Rivayet Metodolojisi ve Temel Referansları Bakımından Tasavvuf Geleneğinde Hadis Anlayışı", *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)* 1/2 (2016), 86-87.

¹⁴⁵ Yıldırım, *Din, Dünyevîleşme ve Zühd*, 56-57.

da isrâilî kaynaklı *züh*d rivayetlerinin İslam'daki *züh*d literatürüne girmesine neden olmuştur. George Makdisi'nin de dediği gibi ilk dönem sûfîliğinde hadis önemli bir eğitim aracıydı ve sûfî biyografileri muhaddislerin isimleriyle doludur. Bu durum mutlak olmayıp IV. yüzyıldan sonra hadis alanında sûfîlerin etkisinde düşüş başlamıştır.¹⁴⁶

*İslam züh*dünün diğer din ve kültürlerle etkileşim içinde olduğunu bazı rivayetlerle de destekleyebiliriz. Örneğin tâbîünden Mâlik b. Dînâr dağda bir rahiple görüştüğünden ve ona *züh*d hayatıyla ilgili sorular sorduğundan bahseder.¹⁴⁷ Yine aynı tâbî Haccâc döneminde kitap temin etmek için bir manastıra girdiğinden bahseder.¹⁴⁸ Mâlik b. Dînâr'ın Tevrat'tan ve İncil'den *züh*dle alakalı okuduğu şeyleri başkalarına rivayet ettiğini de bilmekteyiz.¹⁴⁹ Esved b. Yezîd en-Nehâî'nin *züh*d hayatı sebebiyle rahiplere benzetilmesi kaynaklarda geçen diğer bir örnektir.¹⁵⁰ Yine önemli bir örnek olarak Ömer b. Abdülazîz'in bir rahip gibi yürümeye çalıştığı, manastırda namaz kıldırıldığı, bir rahibi manastırda ki odasında ziyaret ettiği ve rahibe onların ibadet ve *züh*dleri hakkında sorular sorduğuna dair bilgi verilebilir.¹⁵¹

*Züh*d kavramı genelde hadislerde *züh*dün mahiyeti, konusu, Peygamberimizin ve ashabın *züh*d yaşamı şeklinde işlenmektedir. Bu konular ve *züh*dün konusunu teşkil eden gerek İslâmî gerek İsrâilî gerekse de zamanla mevzu rivayetlerle *züh*dde dair müstakil literatürün çıkmasına olanak sağlanmıştır. Söz konusu alanda eser verenler çoğunlukla hadis ilmiyle iştigal eden sûfîler ve *züh*dde ilgi duyan muhaddislerdir. *Züh*d literatürünün ilk örneklerine II. yüzyılda rastlanmakta olup bu çaba daha çok III. yüzyılda kendisini göstermiştir. Bu asırda müstakil *züh*d kitapları yanında konulu hadis kitaplarının içinde

¹⁴⁶ Christopher Melchert, "Hadis Ravisi Olarak İlk Zahidler", çev. Süleyman Doğanay, *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007), 414-416.

¹⁴⁷ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ* (Mısır: es-Saâde, 1394/1974), 2/365.

¹⁴⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, 2/375.

¹⁴⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, 2/358-359, 364, 369, 370.

¹⁵⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 2/104.

¹⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: 1388/1968), 5/244,385.

*züh*dle ilgili rivayetler bir bölüm halinde yer almıştır. Daha çok terğîb ve terhîb amacıyla halk için kaleme alınan bu eserlerin telifi sonraki dönemlerde de devam etmiştir.¹⁵² *Kitâbü'z-Züh*dlar İslam toplumunun olumsuz gidişâtına tepki olarak telif edildikleri için insânî ilişkilere dair ahlâk konulu hadisleri de derlemişlerdir. Nitekim literatürde tevazu, kibir, iyi geçim, sabır, hırs, öfke gibi insanlar arasındaki geçimi etkileyen konulara dair pek çok rivayet mevcuttur. Bu sebeple günümüzde *züh*hten esas olarak “dünyadan uzaklaşma” anlaşılrsa da *Kitâbü'z-Züh*d literatüründe durum yalnızca bundan ibaret olmayıp bireyin toplum içindeki davranışlarını yönlendiren bir işlevi de vardır.¹⁵³

3.3. Züh

Söz konusu alanda hem müstakil hem de konulu hadis eserleri içerisinde bir bölüm halinde yazılan eserler mevcuttur. Ahmet Yıldırım'ın *Din Dünyevîleşme ve Züh*d (191-220) eserinde hazırladığı listeye göre 95 adet *züh*d kitabı olduğu bilinmektedir. Bunlardan bir kısmı hâlâ el yazması halinde, bir kısmı basılmış, bir kısmı ise günümüzde hâlâ mevcut olmayıp, yalnızca müellife nispetine dair elimizde bilgiler bulunmaktadır. Bazılarının müellifi bilinmemektedir.

*Züh*d literatürünün yazımına hicri II. asrın sonlarından itibaren başlanmış ve hicri III. asırda sayıca büyük bir artış gerçekleşmiştir. Nitekim günümüze ulaşmış 60'a yakın *Kitâbü'z-züh*d'ün neredeyse yarıya yakını hicri III. asırda kaleme alınmıştır. Şunu da belirtmeliyiz ki isminde *züh*d geçmemesine rağmen içeriği *züh*d konulu telifler de mevcuttur. Nitekim İmam Muhammed fıkıh konularını yazıp bitirince kendisinden *züh*d ve *vera* konusunda da bir kitap yazması istenmiş, bunun karşılığında o “büyü” (alım-satım) kitabını yazdım ya!” demiştir.¹⁵⁴ Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel ve Ebû Bekir el-Mervezî'nin (ö. 275/888) *Kitâbü'l-vera* isimli telifleri ya da İbn Ebû'd-Dünya'nın *tevbe*,

¹⁵² Özafşar, “Züh

¹⁵³ Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü'z-Züh

¹⁵⁴ Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü'z-Züh

rıza, tevekkül, ihlas, samt gibi başlıklar taşıyan eserleri incelendiğinde bu eserlerin de *zühd* literatürü kapsamında değerlendirilebileceği ileri sürülmüştür.¹⁵⁵

II. ve III. asırda hadis koleksiyonları telif edilirken bir yandan *Kitâbü’z-Zühd* literatürünün oluşması ve bu literatürdeki pek çok rivayetin hadis koleksiyonlarının ahlâka dair bölümlerinde yer alması *zühd* literatürü yazımının meşru kabul edildiğini gösterir. Ayrıca *zühd* literatürü hadis koleksiyonları içinde *birr* ve *sıla*, *edeb*, *fezâil*, *isti’zan*, *rikak* ve *zühd* bölümlerinde dağınık şekilde bulunan ahlâk konulu hadisleri derleme işlevini de gerçekleştirmiştir.¹⁵⁶ Zühd literatürünün bir diğer işlevi de toplumu ahlâkî çöküntü açısından eleştirip uyarmak olmuştur.¹⁵⁷ Hicri IV. asrın ortalarından itibaren ise *Kitabüz-zühd* yazımında gözle görülür bir duraklama tespit edilmiştir. Bu durum tasavvuf ilminin bu dönemde sistem kazanması ve ahlâk-âdâba dair konuların *zühd* eserlerinden tasavvuf eserlerine geçmesiyle izah edilmiştir.¹⁵⁸

3.3.1. Müstakil Olarak Yazılan Zühd Eserleri

Bu kısımda incelenen eserin hicrî üçüncü asrın başlarına ait olması hasebiyle yalnızca müellifin vefatına kadar telif edilen *zühd* eserleri verilecektir. Liste Ahmet Yıldırım’ın *Din Dünyevîleşme ve Zühd* adlı çalışmasından¹⁵⁹ istifadeyle hazırlanmıştır. Devamında yine ilgili çalışmadan yararlanarak konulu hadis musannefatında yer alan “zühd bölümleri”ne dair kısa bir liste sunulmaktadır:

1. Zeynelâbidîn b. Ali (ö. 92/710): *Sahîfetu Ali b. El-Hüseyn aleyhisselâm ve Kelâmuhu fi’z-zühd*: Bu eser Ebû Ca’fer Muhammed el-Kuleynî’nin *er-Ravzâ mine’l Kâfi* (Tahran 1388) adlı eserinin (VIII, 14–17) içinde bulunmaktadır.

¹⁵⁵ Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 59.

¹⁵⁶ Başer, “Tasavvufi Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü’z-Zühd’ler”, 146-149.

¹⁵⁷ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 62.

¹⁵⁸ Başer, “Tasavvufi Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü’z-Zühd’ler”, 146.

¹⁵⁹ Yıldırım, *Din Dünyevîleşme ve Zühd*, 191-208.

2. El-Hasan b. Ebi'l-Hasan Yesâr el-Basrî (ö. 110/728): *ez-Zuhd li'l-Hasani'l-Basrî*: Muhammed Abdurrahîm Muhammed tarafından Hasan-ı-Basrî'nin zühde dair rivayetleri bir araya getirilip tahkik edilmiştir.
3. Ebû Hamza Sâbit b. Dînâr (ö.150/768): *Kitâbü'z-Zühd* adlı eseri olduğu Fuat Sezgin tarafından belirtilmektedir ancak günümüzde mevcut değildir.
4. Zâide b. Kudâme es-Sakafî (ö. 160/776): Eser yalnızca İbnü'n Nedîm tarafından zikredilmektedir.
5. Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/779): Eserinin adı *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'iktir*. Tahkikli neşirleri ve çevirileri mevcuttur.
6. Ebû Mes'ûd el-Muâfâ b. İmrân el-Mevsilî (ö. 185/801): Eser Amir Hasan Sabri tarafından 1999 yılında basılmış, ayrıca dilimize çevrilmiştir.
7. Fudayl b. İyâz (ö. 187/803): kaynaklarda *Rekâik* adlı eseri olduğunu bildirilmektedir.
8. Muhammed b. Fudayl b. Gazvân ed-Dabbî (ö. 195/810). Kaynaklarda zühde dair eseri olduğundan söz edilmiştir.
9. Veki' b. el-Cerrah er-Ruâsî (ö. 197/812): Eserinin adı *Kitâbü'z-Zühdtür*. Tahkikli neşirleri ve çevirileri mevcuttur.
10. Abdullah b. Vehb (ö. 197/812): Kaynaklarda zühde dair bir eseri olduğu nakledilmektedir.
11. Seyyâr b. Hatem (ö. 200/815): Kaynaklarda zühde dair bir eseri olduğu nakledilmektedir.
12. Esed b. Mûsâ (ö. 212/827): *Kitâbü'z-Zühd [ve'l-ibâde ve'l-vera']* adlı eser bu araştırmanın konusunu teşkil etmektedir.

3.3.2. Konulu Hadis Eserlerinde Yer Alan Zühd Bölümleri

1. Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi'*inde “Bâbu zühdi'l-enbiyâ”, “Bâbu zühdi's-sahâbe” ve “Bâbu halki'l-kafa ve'z-zühd” adında bâblar bulunmaktadır.
2. Ebû Bekir b. Ebi Şeybe (ö. 235/849) *el-Musannef* adlı eserinde “kitâbü'z-zühd” adlı müstakil bir bölüm oluşturmuştur.

3. el-Buhârî (ö. 256/ 869) *el-Câmi ‘u’s-sahîh* adlı eserinde zühdle ilgili rivayetleri “kitabu’r-rikâk” başlığı altında bir bölümde toplamıştır. Eserinin 81. bölümüdür.
4. Müslim (ö. 261/874) *es-Sahih*’inde zühde dair rivayetleri “kitâbü’z-zühd ve’r-rekâ’ik” bölümü altında toplamıştır. Eserin 53. bölümüdür.
5. İbn Mâce (ö. 275/888) *es-Sünen* adlı eserinde “kitâbü’z-zühd” başlığı ile bir bölüm açmıştır. Eserin 37. bölümüdür.
6. Tirmizî (ö. 279/892) *el-Câmi* veya *es-Sünen* diye bilinen eserinde “kitâbü’z-zühd” başlığı ile bir bölüm ayırmıştır. Eserin 34.bölümüdür.

4. H. İlk İki Asırda Zühd Anlayışı

Tasavvuf ilminin şekillenmesinde hicri ilk iki asrı kapsayan Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn *zühd* anlayış ve uygulamaları etkili olmuştur.¹⁶⁰ Söz konusu dönemin *zühd* anlayışı konusunda bize ciddi malzeme sunan literatürlerden biri de şüphesiz tasavvuf tabakatıdır. Bu literatür içerisinde Ebû Abdurrahman es-Sülemî’nin *Tabakâtu’s-suffiye*’si, Ebû Nuaym İsfahânî’nin *Hilyetü’l evliya ve Tabakâtü’l-asfiya*’sı, Abdülkerim Kuşeyri’nin *er-Risâle*’si, Ali b. Osman el-Cüllabi el-Hucvirî’nin *Keşfu’l mahcûb*’u, İbnu’l-Cevzî’nin *Sıfatu’s-safve*’si, Ferîdüddîn Attâr’ın *Tezkiretü’l-evliya*’sı, İbnü’l-Mülakkın’ın *Tabakâtü’l-evliya*’sı, Abdurrahman Câmî’nin *Nefehâtü’l-üns min-hadarâti’l kuds*’ü, Abdulvahhâb eş-Şa’rânî’nin *et-Tabakatü’l-kübrâ*’sı, Abdurrauf el-Münâvî’nin *El-Kevâkibu’d-dürriye fî terâcîmi’s-sâdâti’s-sûfiyye*’sidir.¹⁶¹

Christopher Melchert’in “Erken Dönem Zâhidler ve Hadis Rivayeti” başlıklı çalışmasında belirttiğine göre, tasavvuf tabakatı eserlerinde sûfilere önceki nesil *zâhidler* (zühhâd, nüssâk, ubbâd) olarak isimlendirilmiştir. Çalışmadan öğrendiğimize

¹⁶⁰ Bu kısımda büyük oranda Fatma Uztemur’un *Ebû Nuaym El-İsfahânî’nin (ö. 430/1038) Hilyetü’l-Evliyâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hicrî İlk İki Asırda Zühd* başlıklı yüksek lisans tezinden istifade edilmiştir.

¹⁶¹ Mustafa Yıldırım, *İlk Dönem Zâhidleri ve Zühd Anlayışları (Sahâbe Dönemi, Hicri I. Ve II. Asır)*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 2.

göre zâhidler dünyevî zevklerden mahrum bir hayat sürüyorlar, zamanlarının çoğunu Kur'an okumaya ve ibadete ayırıyorlardı. Hayata bakışları da genellikle ciddiyet ve ağırbaşlılık esasına dayanıyordu. İçlerinde sürekli Allah'ı düşünmekten söz edenler olmakla birlikte Allahla karşılıklı aşk ve mistik nitelikli düşünceye dair fikirler bu dönemde ortaya çıkmamıştı. Zâhidlerin pek azı yünlü kıyafet giyerdi ve çoğunluğu hadis rivayetiyle meşgul olurdu. Nitekim zâhidlerin dindarlığı ehl-i hadisin dindarlığı ile aynıydı. Dolayısıyla hadis ve tasavvuf ortak köklere sahipti. Öyle ki hadis derleyicileri kendi içlerinden bazılarını *sûfî* terimlerinden biri olan *abdâl* ile nitelemişlerdir. III. yüzyılda mistik anlamda Tasavvuf'un kendi yolunu çizmesiyle-her ne kadar kendileri hadis rivayetine devam etseler de- muhaddisler onlardan gelen bu hadisleri neredeyse yok saymışlardır. Böylece muhaddis-zâhid birlikteliği bu dönemden itibaren azalmaya başlamıştır.¹⁶² Bunun sebebi III. yüzyılda *zühd* anlayış ve uygulamalarının had safhaya ulaşması ve hadis rivayetine ayrılan vaktin azalması,¹⁶³ hadis, fıkıh ve kelam gibi aklî ve naklî ilimlerin dini duyguları tatmin edememesi, öğrenilen hadislerle amel edememe endişesi ve İslam toplumunda cereyan eden siyasi olaylara karışan ve sonrasında duydukları pişmanlıktan dolayı ortaya çıkan günah psikolojisidir.¹⁶⁴

Hicri ilk iki asrın *zühd* anlayışını Hz. Peygamber'le başlatmak *zühd*'ün zaman içinde ki değişim ve gelişimini görebilmemiz açısından önemlidir. Rivayetlere göre Hz. Peygamber daha İslam gelmeden önce Hira dağına uzlete çekilir ve orada tefekküre daldı. Kendisine risalet verildikten sonra da zahidane bir hayat yaşamaya devam etmiştir. Giyim kuşam ve yeme-içmede ölçülü olmayı tavsiye etmiş,¹⁶⁵ “Allah'ım! Âl-i

¹⁶² Christopher Melchert, “Erken Dönem Zâhidler ve Hadis Rivayeti”, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (Klasik Yayınları, 2018), 310-311.

¹⁶³ Melchert, “Erken Dönem Zâhidler ve Hadis Rivayeti”, 318.

¹⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Kahraman, “Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvîlerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri -Kûfe Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2007), 37-63.

¹⁶⁵ Müslim, “Fezâil”, 58; Tirmizî, “Zühd”, 23.

Muhammed'in rızkını belini doğrultacak kadar ver",¹⁶⁶ "Allah'ım! Miskin olarak ruhumu kabzet, kıyamet gününde miskinler zümresiyle beni beraber haşret"¹⁶⁷ diye dua etmiş, "Allah fakir ve iffetli mümin kulunu sever"¹⁶⁸ diyerek dünyevi imkanların değeri konusunda ashabını bilinçlendirmiştir.¹⁶⁹ Onun *zühd* konusunda dengeli bir yol tuttuğu anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi zâhidâne yaşama konusunda aşırıya kaçanlara vücudunun, nefsinin, çocuklarının, hanımının, ailesinin, arkadaşının, misafirinin ve Rabbinin kendisi üzerinde hakkı olduğunu ve her birinin haklarını vermesi gerektiğini hatırlatmış,¹⁷⁰ Allah'tan en çok kendisinin korktuğunu belirttikten sonra, gece hem uyuyup hem namaz kıldığını, bazen iftar edip bazen oruç tuttuğunu, hayvan eti yediğini belirtmiş ve "benim sünnetimden ayrılan benden değildir,"¹⁷¹ diyerek insanların ibadetler konusunda aşırıya gitmemelerini tenbihlemiştir. "İnsanlarla haşır-neşir olup ezâlarına katlanan Müslüman, insanlara karışmayıp ezalarına katlanmayan Müslümandan daha hayırlıdır"¹⁷² diyerek toplumdan tamamen soyutlanmanın uygun olmadığını belirtmiştir. Bir rivâyette Hz. Peygamber'in *zühd* tanımını şöyle dile getirilmektedir:

Dünyada zâhidlik ne helali haram kılmak, ne de malı mülkü terk etmektir. Dünyada zâhidlik ancak Allah'ın elinde olana kendi elindekinden daha fazla güvenmen, başına bir musibet geldiği ve yakını bırakmadığı müddetçe, onun ecir ve mükâfatından son derece ümitli olmandır.¹⁷³

¹⁶⁶ Buhârî, "Zekât", 126.

¹⁶⁷ Tirmizî, "Zühd", 37.

¹⁶⁸ İbn Mâce, *Sünen*, "Zühd", 5.

¹⁶⁹ Buhârî, "Cihad", 37; Tirmizî, "Fiten", 26; "Zühd", 41.

¹⁷⁰ Buhârî, "Savm", 51; "Edeb", 86; Tirmizî, "Zühd", 63.

¹⁷¹ Buhârî, "İman", 13; Müslim, "Nikâh", 5, 8; Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Fevvez Ahmed Zemreli (Beyrut, 1987), "Nikâh", 1, 3.

¹⁷² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, s. 33

¹⁷³ Tirmizî, "Zühd", 36.

Sahâbe nesline gelecek olursak, onlar vahye bizzat mazhar olan, yanlış davranışları, sözleri Peygamber tarafından bizzat düzeltilen, Peygamberi dikkatle izleyen, yaptığını örnek alıp uygulamaya çalışan bir nesildi. Tüm bunların yanında ashâb günlük hayat şartlarına ve karakterlerine göre *züh*dü farklı farklı yaşamış olabilir. Nitekim zâhidâne olabilmek için ne Kur'an-ı Kerim ne de Peygamberimiz bize tek bir yol göstermemektedir. Ashâbın Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimiz'in yaşantısı ışığında kendilerine ayrı ayrı *züh*d anlayışı benimseyip, uygulamış olmaları gayet tabîdir. Nitekim onlar içinde dünya malına karşı müsbet bir tavır sergileyip bu malı İslam için kullanmayı uygun gören, çok mala sahip olmalarına rağmen ailelerini zenginlik içinde yaşatmayan (Dört halife, Abdurrahman b. Avf, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm vb.), kendilerini daha çok ilme ve ibadete veren, azla yetinen (Ebû Zerr el-Gıfârî, Ebû'd-Derdâ ve Ebû Hureyre) gruplar vardı. Bunların yanında nafilâ namaz kılma, cemaatle namazı uzatma ve uzun süreli oruç tutma gibi konularda aşırıya kaçtıkları için Peygamber tarafından uyarılan birkaç sahâbe de (Zeynep bint Cahş, Muaz b. Cebel, Abdullah b. Amr b. As, Ebû İsrail) vardır.

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra ashâbın onun çizdiği çizgide -uygulama ve yöntem farkı olmakla birlikte- *züh*d yaşamına önem verdiği söylenebilir. Tâbiîn dönemine gelince *züh*d önderleri arasında Hasan-ı Basrî, Bilal b. Sa'd, Ömer b. Abdülazîz, Amr b. Mürre, Muhammed b. Kab el-Kurazî vardır. Onlar genel olarak sahâbenin *züh*d anlayışının izindedirler. Buna pek çok örnek bulmak mümkündür: Sahâbeden bazıları *züh*de zarar vereceğini düşündüğü için idarî makamlardan uzak durmuşlardır. Örnek olarak Hiz. Ebubekir'e Bedir ashâbını vali olarak görevlendirmemesinin sebebi sorulduğunda, "Ben onların ne kadar değerli olduklarını biliyorum, dünya işleriyle onları kirlletmek istemem"¹⁷⁴ diye cevap vermesi, Mikdâd b.

¹⁷⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliya*, (Mısır: es-Saâde, 1394/1974), 1/37.

Esved'in Hz. Muhammed'in muhayyer bıraktığı yöneticilik görevini kabul etmemesi,¹⁷⁵ verilebilir. Söz konusu anlayış tâbiîn döneminde de devam etmiştir. Örnek olarak Hasan-ı Basrî'nin Emevi hilafeti zamanında yöneticileri eleştirmesi ve tavsiyelerde bulunması,¹⁷⁶ Ömer b. Hubeyre Irak valisi tayin edildiğinde ona takvâ konusunda nasihatlerde bulunması,¹⁷⁷ İbrahim b. Ebû Able'nin Hişam b. Abdülmelik'in kendisine sunduğu Mısır'ın vergi işlerinden sorumlu olma teklifini reddetmesi,¹⁷⁸ Ebû Kılâbe el-Cermî'nin kendisine kadılık teklifi geldiğinde Şam'a kaçması,¹⁷⁹ ve İbnü'l-Mu'temir'in İbn Hubeyre'nin kadılık teklifini reddettiği için bir ay hapse atılması verilebilir. Bununla birlikte her iki dönemde de zâhid olmakla birlikte idâri görevlere gelmiş kişiler vardır.¹⁸⁰ Tâbiînin *zühd* anlayışları genel olarak bu şekildedir. Bu dönemin sahâbenin *zühd* yaşamını devam ettirdiği ve onların yaşam tarzlarını örnek aldıkları görülmektedir.

Zühd döneminin sonu sayılan tebeu't-tâbiîn dönemi ashâb ve tâbiînin *zühd* anlayışını takip etmekle birlikte bu anlayışı tafsilatlandırma ve tasavvuf dönemi kadar olmasa da bir takım sistemleştirmelere gitmişlerdir. Hicri II. asrın *zühd* anlayışı, muhaddis sûfîler tarafından müstakil *zühd* literatüründe ve hadis kitaplarının *zühd* ve *rekâik* bölümlerinde kaleme alınmıştır. Müstakil eserleri kaleme alanlar büyük oranda tebeu't-tâbiîn dönemi zâhidleridir. Eserlerinde Peygamberden, sahâbeden, tâbiînden kendilerine kadar ulaşan *zühd* rivayetlerini ve kendi *zühd* görüşlerini derlemişlerdir.

Hicri ilk asırda zâhid, nâsik veya âbid diye isimlendirilen bu kişilerden bazıları *zühdü hüzn* ve *havf*, kimisi az yemek, az uyumak ve az konuşmak gibi riyazetle, kimisi dünya

¹⁷⁵ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/174-175.

¹⁷⁶ Fatma Uztemur, *Ebû Nuaym El-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) Hilyetü'l-Evliyâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hicrî İlk İki Asırda Zühd* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 31. Çalışmamızdaki *Hilyetü'l-evliya* atıfları bu tezden iktibasla kaydedilmiştir.

¹⁷⁷ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya*, 2/149.

¹⁷⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya*, 5/244.

¹⁷⁹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya*, 2/285.

¹⁸⁰ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya*, 4/136.

malından uzaklaşmak, *vera*, idâri makamlarda bulunmamak, kimisi de varlık içinde yokluğu tercih etmek, uzlet halinde yaşamak, *fütüvvet* ve *îsar* sahibi olmak, cömert olmak, tevekkül sahibi olmak, tedaviden kaçınmak, çalışmaktan kaçınmak, *muhabbetullah* ve *marifetullah* için çabalama, *havfullah* ve *haşyetullah*, *tevbe*, *vera* diye anlamlandırmışlardır. *Zühd*ün bu şekilde anlamlandırılması sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tabiîn döneminde de devam etmiştir. Öyleki yukarıdaki *zühd* anlayışları ve *zühd* uygulamaları her üç dönemde de zâhidler arasında uygulanmış, sadece bazı kavramları kendilerine şiar edindikleri için o kavram ile ön plana çıkan zâhidler vardır. Örneğin *hüzün* ve *havf* denildiğinde ilk akla gelen Hasan-ı Basri, *muhabbetullah* denildiğinde ise Rabiâtü'l-Adeviyye'dir. Ancak bu durum şiar edildiği kavram dışında *zühd* anlayış ve yaşantısı olmadığı anlamına gelmez.

Dönem şartlarını, sosyal-siyasal çalkantıları ve zamanla artan refah ortamını düşündüğümüzde Peygamberimizden gelen *zühd* anlayışının devam ettirilmesi yanında uygulama açısından bir takım değişim ve gelişimlere uğramış olması doğal karşılanmalıdır. Her dönemde kendini *zühd* ile ilişkilendirenler dinin temel kaynaklarına uygun hareket etme iddiasında olmuşlardır. Ancak *zühd*ün pratize edilmesindeki temayülleri farklı yönlerde olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'Z-ZÜHD'ÜN ŞEKİL VE İÇERİK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Erken dönem monografik hadis literatürünün bir parçası olan *Kitâbü'z-Zühd*, hicrî ikinci asırda *zühd* hakkındaki rivayetleri derleyen mevsûk hadis eserlerindendir. Bu açıdan günümüze kadar ulaşmış olması değerlidir. Bu bölümde eserin Esed b. Mûsâ'ya aidiyeti, tahkikleri ve orijinal nüshaları, senedi, tertibi, rivayetlerinin sayısı ve isnad açısından değeri, eserde ele alınan başlıca konular, isnatta yer alan raviler ve rivayetlerde kullanılan lafızlar ele alınmaktadır.

1. Kitâbü'z-Zühd'ün Biçimsel İncelenmesi

1.1 . Kitâbü'z-Zühd'ün Esed b. Mûsâ'ya Aidiyeti

Kitâbü'z-Zühd'ün Esed b. Mûsâ'ya aidiyeti İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese'si*,¹⁸¹ Rûdânî'nin (ö. 1094/1683) *Sılatü'l-Halef'i*,¹⁸² Salahattin el-Alâî'nin (ö. 761/1359) *İsâratü'l-Fevâid'i*,¹⁸³ İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Mu'cemü'l-Müfehres'i*¹⁸⁴ ve Fuad Sezgin'in (ö. 2019) *Târihu't-turâs'ı*¹⁸⁵ gibi klasik ve modern bibliyografya kaynaklarının şahitliğiyle sabittir. Müellif ve eseri bilinir olmakla birlikte yine de fazlaca meşhur değildir.

¹⁸¹ İbn Hayr, *Fehreset*, 334. Sadece bu eserde *Kitâbü'z-Zühd* ve *'l-İbâde* ve *'l-Vera'* şeklinde geçmiştir. Diğer eserlerde sadece *ez-Zühd* olarak adlandırılmıştır.

¹⁸² Rûdânî, Muhammed b. Süleyman el-Mağribî, *Sılatü'l-halef bi Mevsûli's-selef*, thk. Muhammed Hacı (Beyrut: Dâru'l-Ğarp el-İslâmî, 1408/1988), 258.

¹⁸³ Salahattin el-Alâî, *İsâratü'l-fevâid* thk. Merzuk b. Hayyas (Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1425/ 2004), 1/258.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Mu'cemü'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr el-Miyâdinî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 89.

¹⁸⁵ Sezgin, *Târihu't-turas*, 2/232.

1.2 . *Kitâbü 'z-Zühd'*ün Nüshaları ve Neşirleri

*Kitâbü 'z-Zühd'*ün Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 100/1, vr. 1a-19b) ve Berlin'de olmak üzere bilinen iki el yazması mevcuttur. Zâhiriyye nüshası h. 595-1553 yılında 16 varak şeklinde, Berlin nüshası da h. 665 yılında 14 varak olarak yazılmıştır.¹⁸⁶ Zâhiriyye nüshası arkalı önlü yazılmıştır. Her iki nüshanın ravileri aynıdır. Bu da eserin tek bir kanaldan geldiğini gösterir. Ancak Zâhiriyye nüshası Berlin nüshasından daha açık yazılmıştır. Her ne kadar aynı kanaldan gelseler de aralarında birtakım farklar mevcuttur.¹⁸⁷ Yapılan tahkikler bu iki el yazmasını esas alarak yapılmıştır.¹⁸⁸

Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü 'z-zühd'*ü günümüze kadar dört farklı kişi tarafından tahkik edilmiştir. İlk tahkik, Yahudi asıllı Alman araştırmacı Rudolf Leszynsky (1884-1949) tarafından Heidelberg Üniversitesi'nde doktora çalışması olarak gerçekleştirilmiştir. Leszynsky, *Mohammedanische Traditionen ueber das juengste Gericht: eine vergleichende Studie zur juedisch-christlichen und mohammedanischen Eschatologie*¹⁸⁹ (Berlin: Mayer & Müller, 1909) adıyla yayımlanan çalışmasında İslam'daki eskatoloji anlayışı bağlamında Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü 'z-Zühd'*üne değinmiş, eseri Almanca'ya çevirmiş, eserin içeriğini Yahudi ve Hristiyan gelenekleriyle karşılaştırarak tahlillerde bulunmuş ve eserin Berlin'de bulunan nüshasından hareketle metni tahkik edip yayıma hazırlamıştır.

Eserin ikinci kez tahkik ve neşrini (Wiasbaden: Otto Harrassowitz, 1976) gerçekleştiren ise, Leszynsky tarafından kullanılan Berlin nüshasının yanında Zâhiriyye nüshasını da kullanan Lübnanlı edip ve araştırmacı Raîf Georges Khoury (1913-1967)

¹⁸⁶ Sezgin, *Târihu't-Turâs el-Arabî*, 2/232.

¹⁸⁷ Esed b. Mûsâ, *Kitabü 'z-Zühd*, thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî (Dımaşk: 1413/1993), 11.

¹⁸⁸ Şamile programında yer alan *Hazânetü 't-Turâs* başlıklı eserde *Kitabü 'z-Zühd'*ün Mekke'de el-Mektebetü'l-Merkeziyye kütüphanesinde (no. 1/710) ve Medine'de Mektebetü'l-Müsağğırât kütüphanesinde (no. 1058) de yazmaları bulunduğu bilgisi verilmektedir. Ancak bilgiyi teyit etmek mümkün olmamıştır.

¹⁸⁹ Çalışmaya şu linkten ulaşmak mümkündür: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/leszynsky1909> (erişim. 01.05.2023).

olmuştur. Nâşir'in girişte kaydettiği 40 sayfa civarındaki Fransızca değerlendirmesi de eser ve müellifi hakkında değerli tespitler içermektedir. Khoury burada musannifin kişisel ve entelektüel bibliyografisine, döneme ait bilgi ağlarına, bilgi anlayışına ve bilgi kaynaklarına değinmiş; erken dönem literatürünün oluşumu, gelişimi ve intikali konularına dikkat çekmiş; son olarak da *Kitâbü 'z-Zühd'*ün başlığı, el yazmalarının durumu, eserin muhtevası hakkında bilgi ve yorumlarını paylaşmıştır. Şam nüshasının yaklaşık çeyreğini oluşturan sema kayıtlarını (سماعات) kitabın sonuna eklemiştir.

Khoury *Kitâbü 'z-zühd'*ün Müslümanların yaptığı çalışmaların bibliyografya çalışmalarında kendine yeterinde yer bulamadığını, yapacağı bu neşr ile eserin ve müellifinin önemini ortaya çıkacağını belirtir.¹⁹⁰ Eserin teşekkülünde İbn Lehî'a ve Abdullah b. el-Mübârek'in etkisine değinen¹⁹¹ nâşir, müellifin bu eseri Abdullah b. el-Mübârek'ten okumuş olma ihtimalini dile getirir.¹⁹² Bir yerde müellifin hafızasının kötü (sû-i hıfz) olduğunu belirtir.¹⁹³ *Haddesenî* ve *haddesenâ* sîgalarını kullandığı için eserini *sema* ' yoluyla oluşturduğunu belirtir.¹⁹⁴ Khory'ye göre müellif isnad kullanımı konusunda gayet ciddidir. Hadisi asıl kaynağına götürmüştür. Müellif hakkında "hadisleri zayıftır, keşke eser vermeseydi" gibi sözlerle bir takım güvensizliklerin dile getirilmiş olmasını, eserin teolojik sınırları aşan uhrevî ve gaybî konularla ilgili olmasına bağlar.¹⁹⁵ Yazarın az bilinmesi sebebiyle hocalarıyla ilişkisinin incelenmesinin zor olduğunu belirtir.¹⁹⁶ Khoury'e göre kitap eksik görünmektedir. İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde kitabın tam adı *Kitâbü 'z-zühd ve 'l-ibâde ve 'l-vera* ' şeklinde geçer ve senedi şu şekildedir:

حَدَّثَنِي بِهِ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ طَاهِرٍ، رَحِمَهُ اللَّهُ، عَنْ أَبِي عَلِيٍّ حُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْغُسَّانِيِّ، عَنْ أَبِي عَمْرِو بْنِ عَبْدِ الْبَرِّ النَّمَرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنَا خَلْفُ بْنُ قَاسِمٍ بْنُ سَهْلٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ بْنُ الْوَرْدِ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو يَزِيدَ

¹⁹⁰ Khoury, *Kitāb az-Zuhd (introduction)*, 17.

¹⁹¹ Khoury, *Kitāb az-Zuhd (introduction)*, 23.

¹⁹² Khoury, *Kitāb az-Zuhd (introduction)*, 25.

¹⁹³ Khoury, *Kitāb az-Zuhd (introduction)*, 23.

¹⁹⁴ Khoury, *Kitāb az-Zuhd (introduction)*, 24.

¹⁹⁵ Khoury, *Kitāb az-Zuhd (introduction)*, 27.

¹⁹⁶ Khoury, *Kitāb az-Zuhd (introduction)*, 23.

يوسف بن يزيد القراطيسي، عن أسد بن موسى، ما خلا كتب العبادة فإن خلف بن قاسم رواها عن أبي العباس أحمد بن الحسن بن إسحاق بن عتبة الرّازي، عن أبي يزيد القراطيسي المذكور، عن أسد بن موسى. قال أبو علي وأخبرني بها أبو عبد الله محمد بن عثّاب رحمه الله، قال: حدّثنا أبو بكر عبد الرّحمن بن أحمد التّجيبّي، قال: حدّثنا أحمد بن مطرّف، قال: حدّثنا سعيد بن عثمان الأعناقّي وسعيد بن خمير، قالوا: حدّثنا أبو الفتح نصر بن مرزوق، قال: حدّثنا أسد بن موسى. وحدّثني بها الشّيخ أبو محمد بن عثّاب، إجازة، عن أبيه وعن أبي عمر بن عبد البر، رحمه الله، بالإسنادين المتقدّمين.¹⁹⁷

Nâşir araştırma konusu olan eserin senetteki العبادة ما خلا كتب العبادة ibaresinden önce verilen senetle gelen *Kitâbü 'z-zühd* olduğunu, العبادة ما خلا كتب العبادة ibaresinden sonra gelen senedlerin ise *ez-zühd* eserinin bir parçası olan ancak bibliyografyalarda yer almaması, belki günümüze ulaşamaması sebebiyle ya da herhangi kütüphanede keşfedilmeyi beklemesi sebebiyle günümüzde hâlâ bilinmeyen *el-ibâde*'ye ait olduğunu savunmaktadır. Yani *el-İbâde*, *ez-Zühd*'ün kayıp bir parçasıdır. Bunun delili olarak nâşir şunu gösterir: *Zühd* ve *ibade* ıstılahları birbirlerini tamamlayan kavramlardır. Bu sebeple İbn Hayr'ın eseri bu şekilde isimlendirmesine şaşırılmamak gerekir.¹⁹⁸ Ayrıca Khoury, Esed b. Mûsâ'nın İbnü'l-Mübârek'ten ve eseri olan *Kitâbü 'z-zühd* ve *'r-rekâ'ik*'ten etkilendiğini, böylece günümüzde bilinmeyen kısımları hakkında İbn Mübârek'in eserinin ikinci kısmı olan *er-r-rekâ'ik*'ten hareketle bir fikir edinilebileceğini savunmaktadır.¹⁹⁹

Khoury'ye göre eserin iki el yazması aynı kişi tarafından yazılmış olmasa da hat bakımından yazılar birbirine benzemektedir ve okuması diğer pekçok el yazmasına göre kolaydır. Her iki metinde de bilinmeyen veya unutulmuş kelime ve cümleyi açıklamak için notlar vardır. Noktalama işaretleri bazen yanlış kullanılmıştır ve her kelimede noktalama işareti kullanılmamıştır. Bâb başlıkları da metinden ayrılmamıştır.²⁰⁰ Nâşir el yazmalarındaki hemzenin yazım şekillerine dayanarak iki el yazmasından birinin erken dönemde yazıldığını iddia eder. Hemze konusundaki dayanakları şu şekildedir: Hemze

¹⁹⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 334-335.

¹⁹⁸ Khoury, *Kitâb az-Zuhd (introduction)*, 39-41.

¹⁹⁹ Khoury, *Kitâb az-Zuhd (introduction)*, 41.

²⁰⁰ Khoury, *Kitâb az-Zuhd (introduction)*, 43.

kelimelerin sonunda genelde ihmal edilmiştir, özel isimler elif ile başladığında genellikle yazılmamışlardır, üçüncü tekil şahısta ١,و' dan sonra yazılmıştır ve elif sonda yazılacağı zaman bazen ١ bazen ٢ şeklinde yazılmıştır ve bu ikisi arasında fark gözetilmemiştir.²⁰¹

Kitâbü'z-zühd Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî tarafından da tahkik ve neşredilmiştir (Düsk: Mektebetü'l-Va'yi'l-İslâmî ve Cize: Mektebetü't-Tev'î'l-İslâmîye, 1993). Tahkikte iki el yazması nüsha esas alınmıştır: Birincisi arkalı önlü 16 sayfadan oluşan Zahiriye'deki nüsha, ikincisi ise arkalı önlü 13 sayfadan oluşan Berlin nüshasıdır. Dipnotlarda hadisin sıhhat durumuna değinilmiş, hadis diğer kaynaklarda yer alıyorsa dipnotta gösterilmiş ve yer yer el yazmalarındaki farklara işaret edilmiştir.

Eser son olarak Bessâm Abdulvehhâb el-Câbî tarafından tahkik ve neşredilmiştir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999). Zahiriye nüshasını ط harfî ile Almanya nüshasını ise م harfî ile sembollemiştir. Dipnotlarda iki el yazması ve Leszynsky'in neşri arasındaki birtakım farklara yer vermiştir. İki el yazması arasındaki farkları da dipnotlarda belirtmiştir.

1.3 . *Kitâbü'z-Zühd*'ün Rivayet Zinciri

Kitâbü'z-Zühd'ün başlangıcında eserin semâ' yoluyla rivâyet izni alındığını beyan eden bir semâ' kaydı bulunmaktadır. Eserin kimler vasıtasıyla intikal ettiğini gösteren bu kayıttaki isimler şöyledir:

Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülmün'im b. Ammâr el-Harrânî

Hafız Ziyaüddin el-Makdisî

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Nasr

Ebûl-Hayr İbn Fûrce ve Ebû Neşhel el-Anberî

Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Muhammed Fâzeşâh

²⁰¹ Khoury, *Kitâb az-Zuhd (introduction)*, 44.

▲
Süleyman b. Ahmed et-Taberânî
▲
Ebû Yezîd Yusuf b. Yezîd el-Karatûsî
▲
Esed b. Mûsâ

1.4. Kitâbü 'z-Zühd'ün Tertibi

Eser toplam 14 bâbdan ve 104 rivâyetten oluşmaktadır. Bâblar numaralandırılmayıp yalnızca ismen zikredilmişlerdir.

BÂB ADI	İÇERDİĞİ RİVAYETLER
Zühd	1-4
Cehennem Ehlinin Azabı En Hafif Olanı	5-10
Cehennemnin Vadileri ve Dağları	11-20
Cehennemnin Yılan ve Akrepleri	21-26
Cehennem Ehlinin İçeceği	27-36
Cehennem Ehlinin Azabının Şiddeti	37-42
Sırat Köprüsü ve Üzerinden Geçecek Olanlar	43-51
Allah'ın Bulutlardan Hesap İçin Gölgeler İçinde İnmesi	52-60
Peygamber'in (sav) Mahşerdekilere Şefaatte Bulunması	61-65
Kıyamet Günündeki Teraziler	66-70
Kıyamet Günü Hesabın Görülmesi	71-76
Kıyamet Günü Çağrılacak Olanlar	77-81
Allah'ın Kullarını Kıyamet Günü Hesaba Çekmesi	82-98
Kıyamet Günü Kısas Yapılması	99-104

Müellif ilk bâbda cehennem halkının hüznü ve cezasının ebedî olacağını, cehennem halkına herhangi bir acıma duyulmayacağını; ikinci bâbda cehennem ehlinin azabı en hafif olanın ateşten ayakkabısı olan ve bu ayakkabıdan dolayı beyni kaynayan kişiyi nakleder ve 6. rivâyette²⁰² bu kişinin Ebû Tâlib olduğunu belirtir. Üçüncü bâbda *ğayy*,

²⁰² Süleyman Ateş bu rivayetin Ali düşmanı Emevî uydurması olduğunu belirtir. Bkz. Süleyman Ateş, *Zühdden Tasavvufa* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2021), 1/581.

saûd ve *veylin* ne olduğunu aktarır. Dördüncü bâbda yılan, akrep ve kurtların cehennemliklere azap edeceklerini; beşinci bâbda cehennem halkının içeceğini yağ tortusu kıvamında, kaynar, erimiş maden gibi yüzleri haşlayacak kadar ısısı yüksek olduğunu aktarır. Altıncı bâbda ise cehennemliklerin asla rahat yüzü görmeyeceği, azapları bitse de yeniden başlayacağı, onlara uyuz hastalığının bulaşacağı, ağızlarından irin ve kan çıkacağı ve cehennem ateşinin dayanılmayacak kadar kızgın olduğunu nakleder. Yedinci bâbda sırat köprüsünün keskinliği, oradan geçmek için ilk önce Hz. Muhammed ümmetinin çağrılacağını, sonra Hz. İsâ sonra diğer Peygamberlerin ümmetleri ve en son Hz. Nuh ümmetinin çağrılacağı ve de kimisinin köprüden hızlıca geçebileceği, kimisinin de geçemeyip cehenneme düşeceği anlatılır. Sekizinci bâbda Allah'ın kıyamet günü yedinci kat semadan insan, cin ve melek topluluğuna görüneceği ve Allah'ın onlara gülümseyeceği, sonra da O'nun önderliğinde sırat köprüsüne gidileceği aktarılır. Dokuzuncu bâbda kıyamet günü insanların tüm Peygamberlerden şefaate dilenecekleri ancak Peygamberlerin bunu yapamayacaklarını belirttikten sonra Hz. Muhammed'e gidecekleri ve Hz. Muhammed'in Allah'ın verdiği izinle insanlara şefaatte bulunacağı rivâyet edilir. Onuncu bâbda kıyamet günü terazilerin kurulacağı, cüsse olarak büyük olan birinin sinek kadar ağırlığı çıkmayacağı ve insanların birbirlerini amellerin tartılacağı anda unutacakları ile ilgili rivâyetler sunulur. On birinci bâbda kıyamet günü hesap anı tasvir edilmekte ve kitabı sağdan verilenin hesabının kolay olacağını rivâyet edilmektedir. On ikinci bâbda bir münadi ilk olarak Allah'a çok hamd edenler, sonra Allah'a yalvarmak üzere yataklarından kalkanlar, rızıklarını Allah yolunda harcayanlar, sonra ne alışverişin ne de ticaretin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymadığı kimselerin cennete girmelerini emreder. Daha sonra her türlü inatçı zorbanın, Allah'a ve Resulüne eziyet eden ve resim ve heykel yapanların cehenneme girmelerini emreder ve cehennemde onları çiğner. Bundan sonra amel defterlerinin havada uçacağı anlatılır. On üçüncü bâbda Allah'ın verdiği nimetlere kulun neden şükretmediği, en iyi evin cennet, en bedbaht evin de

cehennem olduğu, kıyamet günü dilin susup organların amellere şahitlik edeceği ve bu organlardan ilk baldır ile avucun şahitlik edeceği rivâyet edilir. Son bâbda ise birbirlerine boynuz vuran koçların bile aralarında hesaplaşacakları, hiç kimsenin hakkının kimsede kalmayacağı nakledilir.

Müellifin seçtiğı rivâyetler içinde nadiren ahiret ahvali dışında konular bulunsa da (resim yapmanın yasaklığı, kısas vs. gibi) rivâyet seçimindeki temel hedefin, dünyada yapılan hiçbir amelin ahirette karşılıksız kalmayacağını okuyucuya aktarmak olduğu anlaşılmaktadır.

1.5. *Kitâbü 'z-Zühd'* de Ziyadeler

Kitâbü 'z-Zühd' deki bir rivayet eserin aslından olmayıp, kitabın ravilerinden Taberânî (ö. 360/971) tarafından esere ilave edilen ziyade niteliğindedir. “Cehennem’den bir kıvılcım dünyaya düşse yeryüzünü ve içindekileri yakar (küle çevirir)di” şeklindeki 35 numaralı rivayet, 36 numaralı müteakip rivayet ile mana bakımından benzeştiğı için buraya ilave edilmiş gözükmemektedir. Muhtemelen Taberânî nüshayı Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Muhammed Fâzeşâh’a rivayet ederken mana benzerliğı nedeniyle aklına gelen ve rivayet hakkına sahip olduğu bu rivayeti de ona aktarmış, o da rivayeti kendi nüshasına ilıstirmiş olmalıdır.

1.6. *Kitâbü 'z-Zühd'* de Esed b. Mûsâ’nın Hadis Aldığı Raviler

Esed b. Mûsâ *Kitâbü 'z-Zühd'* de toplam 37 hocadan rivâyette bulunmuştur. Hocalarının adları, rivayet sayısı ve oranları aşağıda tablo olarak sunulmaktadır:

HOCASI	RİVAYET SAYISI	RİVAYET ORANI
İbn Lehîa	14	%15
Hammâd b. Seleme	12	%13
Mübârek b. Fadâle	9	%9
Mervân b. Muâviye	7	%8
Muhammed b. Hâzım	4	%4
Yahya b. İsâ	4	%4
İsrâîl	3	%3
Ebu'l-Ahves	3	%3

Sâid b. Sâlim	3	%3
Bekr b. Kuneys	3	%3
Yezîd b. Ata	3	%3
Veki'	3	%3
Kays b. Rebi'	3	%3
Süfyân b. Uyeyne	3	%3
Osman b. Mıksem	3	%3
Muhammed b. Yusuf	2	%2
Adî b. Fazl	2	%2
Fudayl b. Merzûk	2	%2
Ğassân b. Burzîn et-Tahavî	2	%2
İsmail b. Ayyâş	2	%2
Abdülaziz b. Muhammed	1	%1
Şerik en-Nehî	1	%1
Ebû Hilal	1	%1
Nasr b. Tarîf	1	%1
Süleyman b. Hayyân	1	%1
Süleyman b. Muğire	1	%1
Ebû Avâne	1	%1
Ebû Ali	1	%1
Sâid b. Zerbâ	1	%1
Muhammed b. Talhâ	1	%1
Mehdî b. Meymûn	1	%1
Fudayl b. İyâz	1	%1
Taberânî	1	%1
Nuh b. Kays	1	%1
Esbât b. Muhammed	1	%1
Ravh	1	%1
Muhammed b. Müslim et-Tâifî	1	%1

Esed'in en çok rivâyette bulunduğu hocalarının İbn Lehî'a, Hammâd b. Seleme, Mübârek b. Fadâle ve Mervân b. Muâviye olduğu görülmektedir. Eserdeki 104 rivayetin 42'si bu dört hocadan nakledilmiştir.

1.7. *Kitâbü'z-Zühd'de Rivayetlerin Mahiyet Türleri ve Sıhhat Açısından Durumları*

Bu bölümde *Kitâbü'z-Zühd'de* rivâyetlerin isnatlarında bulunan son ravi dikkate alınarak, mahiyet açısından türleri incelenmiştir. Rivâyetlerin sıhhat açısından değerlendirilmesi yapıp aşağıdaki tabloda sunulduğu üzere eserde toplam 49 *merfu*, 37 *mevkuf* ve 18 *maktu* rivâyet bulunduğu tespit edilmiştir:

RİVAYET NO.	RİVAYETİN TÜRÜ
1	<i>Mevkuf</i>
2	<i>Merfu</i>
3	<i>Maktu</i>
4	<i>Mevkuf</i>
5-6	<i>Merfu</i>
7	<i>Mevkuf</i>
8	<i>Merfu</i>
9-10	<i>Maktu</i>
11-14	<i>Mevkuf</i>
15	<i>Merfu</i>
16-18	<i>Mevkuf</i>
19	<i>Merfu</i>
20	<i>Maktu</i>
21	<i>Mevkuf</i>
22	<i>Merfu</i>
23	<i>Maktu</i>
24-25	<i>Merfu</i>
26	<i>Mevkuf</i>
27	<i>Merfu</i>
28-29	<i>Mevkuf</i>
30	<i>Merfu</i>
31	<i>Mevkuf</i>
32	<i>Merfu</i>
33	<i>Mevkuf</i>
34	<i>Maktu</i>
35	<i>Merfu</i>
36	<i>Mevkuf</i>
37-39	<i>Maktu</i>
40-42	<i>Merfu</i>
43-44	<i>Mevkuf</i>
45	<i>Maktu</i>
46	<i>Merfu</i>
47	<i>Mevkuf</i>
48-49	<i>Merfu</i>
50	<i>Mevkuf</i>
51	<i>Merfu</i>
52-53	<i>Mevkuf</i>
54-58	<i>Merfu</i>
59	<i>Maktu</i>
60	<i>Mevkuf</i>
61-62	<i>Merfu</i>
63	<i>Mevkuf</i>
64-65	<i>Merfu</i>
66	<i>Mevkuf</i>
67	<i>Merfu</i>

68-69	<i>Mevkuf</i>
70	<i>Merfu</i>
71-74	<i>Maktu</i>
75-76	<i>Merfu</i>
77-79	<i>Mevkuf</i>
80	<i>Maktu</i>
81	<i>Merfu</i>
82	<i>Maktu</i>
83	<i>Mevkuf</i>
84-87	<i>Merfu</i>
88	<i>Maktu</i>
89	<i>Mevkuf</i>
90-92	<i>Merfu</i>
93	<i>Mevkuf</i>
94-95	<i>Merfu</i>
96	<i>Mevkuf</i>
97	<i>Merfu</i>
98	<i>Mevkuf</i>
99-102	<i>Merfu</i>
103	<i>Mevkuf</i>
104	<i>Merfu</i>

Eserde farklı sıhhat derecelerine sahip rivayetler bulunmaktadır. Rivâyetlerin sıhhat durumları tespit edilirken muhakkik Huveynî'nin tahkikli nüshasındaki değerlendirmeler esas alınarak bir tablo oluşturulmuştur. Buna göre eserde toplam 29 *sahih*, 62 *zayıf*, 1 *hasen*, 4 *ricâluhû sikât*, 2 *senedi kavi ravileri sika*, 6 adet *senedi zayıf metni sahih* şeklinde değerlendirilen rivayet yer almaktadır. Tablo şöyledir:

RİVAYET NO.	SIHHATİ
1	<i>Sahih</i>
2-3	<i>Zayıf</i>
4	<i>Sahih</i>
5	<i>Ricâluhû sikât</i>
6	<i>Sahih</i>
7	<i>Ricâluhû sikât</i>
8	<i>Sahih</i>
9-24	<i>Zayıf</i>
25	<i>Ricâluhû sikât</i>
26	<i>Sahih</i>
27-34	<i>Zayıf</i>
35	<i>Sahih</i>

36	<i>Zayıf</i>
37	<i>Sahih</i>
38	<i>Zayıf</i>
39	<i>Sahih</i>
40-42	<i>Zayıf</i>
43-45	<i>Sahih</i>
46	<i>Zayıf</i>
47	<i>Hasen</i>
48-49	<i>Zayıf</i>
50	<i>Ricâluhû sikât</i>
51	<i>Zayıf</i>
52	<i>Senedi kavi ravileri sika.</i>
53	<i>Zayıf</i>
54	<i>Sahih</i>
55	<i>Zayıf</i>
56	<i>Sahih</i>
57	<i>Senedi zayıf, sahih hadis.</i>
58	<i>Sahih</i>
59	<i>Zayıf</i>
60-61	<i>Sahih</i>
62	<i>Zayıf</i>
63-64	<i>Sahih</i>
65	<i>Senedi zayıf, sahih hadis.</i>
66	<i>Sahih</i>
67	<i>Zayıf</i>
68-69	<i>Sahih</i>
70-75	<i>Zayıf</i>
76-77	<i>Sahih</i>
78	<i>Senedi kavi ravileri sika</i>
79-81	<i>Zayıf</i>
82	<i>Sahih</i>
83	<i>Zayıf</i>
84	<i>Sahih</i>
85	<i>Senedi zayıf, sahih hadis.</i>
86-87	<i>Sahih</i>
88-89	<i>Zayıf</i>
90	<i>Senedi zayıf, sahih hadis.</i>
91-94	<i>Zayıf</i>
95	<i>Sahih</i>
96	<i>Zayıf</i>
97-98	<i>Senedi zayıf, sahih hadis.</i>
99-101	<i>Zayıf</i>
102	<i>Sahih</i>
103-104	<i>Zayıf</i>

1.8. *Kitâbü 'z-Zühd'* de Kullanılan Rivayet Sîğaları

Kitâbü 'z-Zühd' ün rivayet üslubu çeşitli açılardan incelenebilir.²⁰³ Kullanılan rivayet sîğaları açısından bakıldığında *Kitâbü 'z-Zühd'* ün tüm rivayetlerinde (حدثنا) “bize tahdîs etti” sîgasının kullanıldığı görülmektedir. Sîganın kısaltması olarak bazen (تنا), (لنا) ve (فتنا) lafızları tercih edilmiştir. Öte yandan sîga daha çok *semâ* ‘a delalet etse de o dönemlerde *kıraat* için kullananlar da vardır.

Tüm rivayetlerin müellif tarafından sonra, bir veya daha fazla yerinde H. II. asrın yaygın rivayet lafzı olan “an” (عن) sîgası kullanılmıştır. Bunların yanında (قال) “dedi”,²⁰⁴ (ذَكَرَ - ذَكَرَ لِي) “hadisi işittim-işitti”,²⁰⁶ (سَمِعَ - سَمِعْتُ) “hadis bana-bize ulaştı”,²⁰⁵ (بَلَّغْنَا - بَلَّغَنِي) “bana-bize hadis zikredildi”²⁰⁷ sîgaları da kullanılmıştır. Bu sîgalar h. II. asırda yaygın olarak kullanılan edâ sîgalarıdır.

1.9. *Kitâbü 'z-Zühd'* ün Sened veya Metinlerinde Şek Durumu

Esed b. Mûsâ’nın *Kitâbü 'z-Zühd'* eserindeki rivâyetlerin isnadında şek durumuna rastlanmamıştır. Ancak 43. ve 45. rivâyetlerin metin kısmında anlamı pek de etkilemeyen şüphe durumları mevcuttur:

²⁰³ Bu ve gelecek olan dört başlık altındaki değerlendirmeler Bünyamin Erul’un şu çalışmalarından istifade edilerek yapılmıştır: Bünyamin Erul, “Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I) I. Rivayet Açısından Ma’mer b. Raşid’in (ö.153) el-Cami’i”, *AÜİFD* 43/1 (2002), 27-61; Bünyamin Erul, “Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (III) er-Rabî’ b. Habîb (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi’i”, *AÜİFD* 44/2 (2003), 27-68.

²⁰⁴ Sîganın kullanıldığı rivayetler 7, 8, 35, 41, 48,49, 100, 101.

²⁰⁵ Sîganın kullanıldığı rivayetler 3 ve 91.

²⁰⁶ Sîganın kullanıldığı rivayetler 5, 23, 32, 46, 48, 54, 63, 67, 68, 74, 80, 90, 96.

²⁰⁷ Sîganın kullanıldığı rivayetler 9 ve 71.

نا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ ثَابِتِ الْبُنَاتِيِّ، عَنْ أَبِي عُمَرَ النَّهْدِيِّ، عَنْ سَلْمَانَ الْفَارِسِيِّ، قَالَ: يُؤْتَى بِالصِّرَاطِ، حَذُّهُ كَحَذِّ الْمُوسَى

فَتَقُولُ الْمَلَائِكَةُ: يَا رَبَّنَا - أَوْ كَلِمَةً غَيْرَ هَذَا، أَكْبَرُ ظَنِّي أَنَّهُ - مَنْ يُجِيزُ عَلَى هَذَا؟ فَيَقُولُ: مَنْ شِئْتُ مِنْ خَلْقِي. قَالَ: فَيَقُولُونَ:

رَبَّنَا مَا عَبْدُكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ

Ebû Osman en-Nehdî'nin rivayetine göre Selman-ı Farisî şöyle demiş: Sırat getirilir.

Ustura gibi keskindir. Melekler de “Ey Rabbimiz!” derler –yahut başka bir kelime

kullanırlar ama galip zannıma göre ‘ey Rabbimiz’ derler– “Bu sıratı kim geçebilir?” Yüce

Allah buyurur ki: “Yaratıklarımın dilediğim bunu geçebilir.” O zaman melekler: “Ey

Rabbimiz! Sana gereğince ibadet edemedik derler.” (No: 43)

Bu rivayetin metin kısmında müellif ‘Yâ Rabbenâ’-veya da başka bir kelime derler.

Ancak zann-ı galibime göre Yâ Rabbenâ derler- ibaresinde duyduğu şüpheyi metinde

verdiği ara cümle ile belirtmiştir. Esasen Yâ Rabbenâ ifadesi yerine gelebilecek benzeri

hiçbir ifade anlamı bozacak mahiyette değildir. Yine de Esed b. Mûsâ'nın bu ibaredeki

şüpheyi kaydetmesi –bu kaydın hangi raviye ait olduğu belirsizdir- belli bir titizlik

gözetildiğini düşündürmektedir.

Hadis, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde şüphe ifadeleri yer almayarak ve يَا رَبَّنَا

yerine sadece رَبَّنَا lafzıyla gelmiştir.²⁰⁸ Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde ise şek ifadeleri yer

almamış ve يَا رَبَّنَا ifadesi kullanılmıştır. Bu eserde hadis حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ صَالِحٍ بْنِ هَانِيٍّ، ثَنَا

الْمُسَيَّبُ بْنُ زُهَيْرٍ، ثَنَا هُدْبَةُ بْنُ خَالِدٍ، ثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ ثَابِتٍ، عَنْ أَبِي عُمَرَ، عَنْ سَلْمَانَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، senediyle merfu olarak gelmiştir. Ayrıca hadis muhteva olarak daha geniştir.²⁰⁹

Âcurî'nin *eş-Şerîa* adlı eserinde şek ifadeleri olmayıp رَبَّنَا lafzı kullanılmıştır.²¹⁰ Ayrıca

eserde hadisin mükerrerleri olan 66. rivâyette de şek ifadeleri bulunmayıp رَبَّنَا lafzı

kullanılmıştır.

²⁰⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Sa'd b. Nâsır eş-Şesrî (Riyad: Dâru Kunûzi İşbiliya, 1436/2015), 19/206 (No: 36909).

²⁰⁹ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Müstedrek alâ's-Sahihayn*, 4/586 (No: 8739).

²¹⁰ Ebû Bekr el-Âcurî, *eş-Şerîa*, thk. Süleyman ed-Demîcî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420/1999), 3/328.

Eserdeki 45 numaralı rivâyet ise şu şekildedir:

نا مُحَمَّدُ بْنُ طَلْحَةَ، عَنْ زَيْدٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ: الصِّرَاطُ كَحَذِّ السَّيْفِ – أَوْ كَحَزْفِ السَّيْفِ

Mücâhid'in şöyle dediği rivayet edilir: “Sırat kılıcın keskin tarafı veya kenarı gibidir.”

İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef* inde şüphe duyulmadan كَحَذِّ السَّيْفِ lafzı kullanılmıştır.

Bunun yanında rivâyette küçük farklılıklar da vardır.²¹¹

1.10. Kitâbü'z-Züh'dün Senedlerinde Geçen Meçhul Raviler

Eserde sadece iki rivâyette meçhul ravi ismine rastlanmıştır. Bunlar 59 ve 80 no'lu rivâyetlerde yer almaktadır. İlk rivayetin senedi şöyledir:

[Hadde]senâ ba'zu Ashâbi İbn Lehî'a an İbn Lehî'a (no: 59)

Söz konusu isnaddaki meçhul ravinin Vâsıtî'nin *Fâdâilü'l-Beyti'l-Makdis* adlı eserlerinden Abdullah b. Yusuf olduğu tespit edilmiştir. Ancak Abdullah b. Yusuf İbn Lehî'a'nın yakın öğrencilerinden değildir.²¹² Rivayet İbn Asâkir'in *Târihu Dimaşk*²¹³ adlı eserinde farklı bir tarikle gelmiştir.²¹⁴

Senedinde meçhul ravi bulunan ikinci rivayet ise şudur:

[Haddese]nâ el-Mübârek b. Fadâle kâle haddesenî racülün (no: 80)

Söz konusu rivayet Harâitî'nin *Mekârimu'l-ahlâk*'ında,²¹⁵ Zehebî'nin *Târihu'l-İslam*'ında²¹⁶ ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde²¹⁷ yine meçhul olarak geçmektedir. Hiçbir kaynakta rivayetteki meçhul ravinin muayyen olduğuna rastlanmamıştır.

²¹¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/207 (No: 36912).

²¹² Ebû İshak el-Huveynî, *Neslü'n-nübâl* (Mısır: Dâru İbn Abbas, 1433/2012), 4/98.

²¹³ İbn Asâkir ed-Dimaşkî, *Târihu Dimeşk*, thk. Muhibbuddin el-Amrevî (Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 2/349.

²¹⁴ سعد المصري أنبأنا يحيى بن عثمان بن صالح السهمي أنبأنا أبي أنبأنا عبد الله بن لهيعة عن أبي قبيل عن كعب

²¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerî el-Harâitî, *Mekârimu'l-ahlak*, thk. Eymen Abdu'l-Câbir el-Buhayrî (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1419/1999), 131. (Bu rivayette meçhullüğü gösteren lafız “men semi'a'l-Hasen”dir.)

²¹⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslam*, thk. Tedmîrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1413/1993), 18/114. (Bu rivayette de meçhullüğü gösteren lafız “men semi'a'l-Hasen”dir.)

²¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/113. (Bu rivayette de meçhullüğü gösteren lafız “men semi'a'l-Hasen”dir.)

1.11. *Kitâbü’z-Zühd*’de Müellifin Merfu Olup Olmadığına Dair Tereddüt Ettiği Rivayetler

Eserinde sadece bir kez hadisin senedinde merfû oluşuna yönelik tereddüt kayıt altına alınmıştır. Rivayetin isnadı şöyledir:

(Haddese)nâ Muhammed b. Yusuf an Enes b. Ebî’l-Kâsım an İbn Ka’b b. Mâlik an Ebîhi rafe’ahû ile’n-Nebî fîmâ ahsebû (no: 2):

Söz konusu rivâyet Taberânî’nin *el-Mu’cemü’l-Kebîr*’inde,²¹⁸ Suyutî’nin *ed-Dürü’l-Mensûr*’u²¹⁹ ile *el-Câmi’ul-Kebîr*’inde²²⁰ ve Heysemî’nin *Mecmaü’z-Zevâid*’inde de²²¹ merfu olup olmadığına dair tereddütle rivâyet edilmiştir.

Müttâkî el-Hindî’nin *Kenzu’l-Ummâl*’ında²²² ise rivâyetin son ravisi Ka’b b. Mâlik’tir. Sonrasında da merfu olduğunu düşündürecek bir lafız gelmemiştir.

1.12. Senetlerdeki Ravi Sayısı

Senetlerindeki ravi sayıları rivâyetin merfû, mevkûf ve maktu olmasına göre değişmektedir. Bu çerçevede rivayeti kitabına alan müelliften rivayetin kaynağına

²¹⁸ Taberânî, *Mu’cemü’l-kebir*, thk. Humeydî b. Abdü’l-Mecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü, İbn Teymiyye, 1415/1994), 19/84. (Eserimizdeki rivayetle arasında pek fark yoktur. Sadece sondaki ۷ olumsuzluk edatı yerine ۸ gelmiştir.)

²¹⁹ Suyutî, *ed-Dürü’l-mensur* (Beyrut: Dâru’l-Fikr), 5/17-18. (Bu rivayetin tek sahâbe ravisi Ka’b b. Mâliktir. Eserimizde geçen rivayette ise Ka’b b. Mâlikten sonra babası gelmektedir. Bunun haricinde incelediğimiz rivayetle arasında hiçbir fark yoktur.)

²²⁰ Suyutî, *Câmi’ul-kebir*, thk. Muhtar İbrahim Hâcî (Kâhire: Ezherü’ş-Şerîf, 1426/2005), 13/313.

²²¹ Heysemî, *Mecmaü’z-zevâid*, 7/43. (Bu rivayetin de tek sahâbe ravisi Ka’b b. Mâliktir. Kendisinden sonra babası gelmemektedir.)

²²² Müttakî el-Hindî, *Kenzu’l-ummâl*, thk. Bekrî Hayyânî (er-Risale, 1401/1981), 2/28-29.

varıncaya kadar senesinde bir²²³ ravi olan rivayetler bulunduğu gibi, iki,²²⁴ üç,²²⁵ dört²²⁶ ve beş²²⁷ râvi bulunan rivayetler de bulunmaktadır.

1.13. *Kitâbü’z-Zühd*’de Müellifin En Çok Rivâyette Bulunduğu Hocalarıyla İlişkisi

Daha önce ifade edildiği üzere Esed’in, ilgili eserinde en çok rivâyette bulunduğu hocaları İbn Lehî’a, Hammâd b. Seleme, Mübârek b. Fadâle ve Mervân b. Muâviye’dır. Eserdeki 104 rivayetin 42’si bu dört hocadan nakledilmiştir. Kaynaklarda Esed hakkında oldukça kısa ve sınırlı bilgilerin bulunması, Esed’in adı geçen hocalarıyla irtibat ve mülazemet durumunu tespit etmeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte ilgili hocalarına kısaca değinmekte fayda görülmektedir.

❖ İbn Lehî’a (ö. 174/790) ile İlişkisi

İbn Lehî’a,²²⁸ Esed b. Mûsâ’nın eserinde kendisinden en çok rivâyette bulunduğu Mısırlı hocasıdır. 12’si merfû, 2’si mevkuf olmak üzere toplamda 14 rivâyeti vardır. Esed b. Mûsâ ondan hadis işitmiştir ancak İbn Lehî’a’nın önde gelen ashâbından biri olarak değerlendirilmemiştir.²²⁹ Muhtemelen bu sebepten kaynaklarda İbn Lehî’a ve Esed b. Mûsâ arasında özel bir irtibat kaydına rastlamak mümkün olmamıştır. Sadece bir rivayetten hareketle Esed b. Mûsâ’nın İbn Lehî’a ile bir cenazeye katıldığını ve ondan bir hadis aldığını bilmekteyiz.²³⁰

²²³ 10, 19 ve 34 numaralı rivayetler.

²²⁴ 3, 9, 29, 31, 33, 37, 38, 39, 45, 47, 49, 55, 62, 63, 68, 71, 72, 73, 74, 80, 82, 83, 88, 94, 100 ve 101 numaralı rivâyetler.

²²⁵ 5, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 32, 41, 42, 43, 44, 46, 48, 51, 52, 59, 60, 64, 66, 77, 78, 79, 81, 85, 86, 87, 93, 96, 98 ve 103 numaralı rivayetler.

²²⁶ 2, 4, 8, 15, 16, 26, 27, 30, 36, 40, 50, 53, 54, 56, 57, 61, 65, 67, 70, 75, 76, 84, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 99, 102 ve 104 numaralı rivâyetler.

²²⁷ 58 numaralı rivâyet

²²⁸ Hakkında bkz. Karahan, Abdullah - Shaba, Tahir, “Tartışılan Bir Râvi: İbn Lehî’a”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Haziran 2021), 79-104.

²²⁹ Huveynî, *Neslü’n-nübâl*, 4/98.

²³⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî el-Endelüsî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik* (Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1992), 2/514.

Tarihi kesin olmamakla birlikte İbn Lehî‘a’nın kitaplarının yandığı bilinmektedir. Bu durum onun kitapları yanmadan önce ve kitapları yandıktan sonra diye kriter olarak belirlenmiş ve ondan gelen hadislerin değerlendirilmesinde etkili olmuştur. Zehebîye göre kitapları yanmadan önceki hadisleri kuvvetlidir.²³¹ Kitapları yanmadan önce kendisinden hadis alanlar arasında Esed b. Mûsâ bulunmamaktadır.²³²

❖ Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ile İlişkisi

Esed b. Mûsâ’nın *Kitâbü’z-Zühd*’ünde ikinci sırada en çok hadis rivâyet ettiği Basralı hocasıdır. 7 merfû, 3 mevkûf, 2 maktû olmak üzere toplam 12 rivâyette bulunmuştur. Ancak kaynaklarda Esed b. Mûsâ ile Hammâd b. Seleme arasındaki irtibata değinen özel bir kayda rastlanmamıştır.

❖ Mübârek b. Fadâle (ö. 164/781) ile İlişkisi

Esed b. Mûsâ söz konusu eserinde Mübârek b. Fadâle’den 6 merfû, 3 maktû olmak üzere toplam 9 rivâyette bulunmuştur. Ancak kaynaklarda Esed b. Mûsâ ile Mübârek b. Fadâle arasındaki irtibata değinen özel bir kayda rastlanmamıştır.

Mervân b. Muâviye (ö. 193/809) ile İlişkisi

Esed b. Mûsâ söz konusu eserinde Mervân b. Muâviye’den 2 merfû, 5 mevkûf olmak üzere toplam 7 rivâyette bulunmuştur. Ancak kaynaklarda Esed b. Mûsâ ile Mervân b. Muâviye arasındaki irtibata değinen özel bir kayda rastlanmamıştır.

2. *Kitâbü’z-Zühd*’ün İçerik Olarak İncelenmesi

2.1. *Kitâbü’z-Zühd*’ün Tasnif Amacı

Zühd yaşamının ortaya çıkışı, yaygın olarak, Hz. Peygamber’in vefatından sonra özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde ortaya çıkan iç karışıklıklar ve Emevîlerle Abbasiler döneminde artan refah seviyesi ile birlikte başlatılır. Artan refah seviyesiyle

²³¹ Zehebî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 1/238.

²³² Huveynî, *Neslü’n-nübâl*, 4/101.

yaşamayı yanlış bulan, Müslümanların iç çekişmelerinde taraf olmayan kişilerin bu duruma tepki verdiği ve bu tepkinin kınama, kargaşadan uzak durma, uzlete çekilme, ilim ve ibadetle meşgul olma gibi farklı şekillerde tezahür ettiği kabul edilir.²³³ Bunlara haricî kültürler tesirleri de eklenmelidir. Özetle İslâmî zühd hayatının oluşum ve gelişiminde bireysel, toplumsal, siyasî, dinî, ekonomik, kültürel pekçok unsurun etkisinden söz edilebilir.²³⁴

Zühd eksenli eğilimler, hicrî ilk asrın sonları ve ikinci asrın başlarında tedvin ve tasnif edilmeyen başlanan hadislerle birlikte konulu hadis kitaplarının ilgili bölümlerinde ve müstakil zühd literatürü içerisinde görünür hale gelmişlerdir. M. Emin Özafşar bu süreci şöyle tasvir etmektedir:

Zühd ve rekâik konusuyla ilgili hadisler başlangıçta hadis kitaplarında bir bölüm halinde yer alırken sonraları bu konuda müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. Hadislerde zühd kavramı genel olarak zühdün mahiyeti, unsurları, Hz. Peygamber'in ve ashabının zühd hayatına dair rivayetler ekseninde ele alınmıştır. Bu rivayetler, İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren zühd anlayışının doğmasında etkili olmuş, zâhid sûfîlerin etkisiyle bu alanda zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Erken dönemlerde zühd hayatı olarak algılanan tasavvufî yaşantının sistemleşip yaygınlaşmasında konuyla ilgili literatürün büyük etkisi görülmüştür. Özellikle Resûl-i Ekrem'den sonraki dönemde meydana gelen sosyal, siyasal gelişmelerin ve refah seviyesindeki yükselişin tesiriyle tâbiûnin ileri gelenlerinin zühd hayatına yönelmeleri zühd hareketinin Basra'dan Kûfe'ye ve Horasan'a kadar yayılmasını sağlamış, pek çok müellif bu konuya dair eser yazmıştır. Zühde dair eser yazarlar genellikle hadis ilmiyle meşgul olan zâhid sûfîler ya da zühd hayatına ilgi duyan muhaddislerdir. İlk örnekleri II. (VIII.) yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan "kitâbü'z-zühd"lerin yazımı III. (IX.) yüzyılda devam etmiştir. Ancak bu asırda müstakil zühd kitapları yanında câmi' ve musannef türü hadis kitaplarının içinde de konuyla ilgili rivayetler bir bölüm halinde yer almıştır. Daha çok terğîb ve terhîb amacıyla halk için kaleme alınan bu eserlerin telifi IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda sürmüş, sonraki dönemlerde de örneklerine rastlanmıştır.

²³³ Türköz, *Kur'an ve Hadis Bağlamında Zühd Hayatı*, 34-37.

²³⁴ Geniş bilgi için bkz. Kahraman, "Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvîlerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri -Kûfe Örneği", 37-42.

Araştırmamıza konu olan Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü 'z-Zühd'*ü hicrî ikinci asra ait bir hadis derlemesidir. Eserin telif sebebi hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak müellifin kişisel ve entelektüel eğilimlerinden ve tarihsel-bölgesel gerçeklerden hareketle bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

Esed, Emevîler hanedanının yıkılıp Abbâsî hanedanının hüküm sürmeye başladığı hicrî ikinci asrın ilk yarısında doğan ve üçüncü asrın başlarına kadar yaşamını sürdüren, genel anlamda ilme, özelde henüz teşekkül aşamasında olan hadis ve *zühd* alanlarına ilgi duyan bir kişi durumundadır. Zâhidane eğilimleri olması onu hadis rivayetiyle meşgul olmaktan alıkoymamıştır. Aksine o dönemde zâhitlerin çoğunluğu aynı zamanda hadis ravisi olarak da faaliyette bulunmaktadır.²³⁵ Kendi bölgesindeki âlimlerin yanısıra dönemindeki ilim merkezlerine rihleler yaparak önde gelen isimlerden ilim (rivayet) alan Esed'in ilmî müktesabatının bir kısmı, “zühd” başlığı altında toplanmaya elverişli rivayet malzemesinden oluşmaktaydı. İbnü'l-Mübârek'in ve Vekî'in, Esed'in de gördüğünü varsayılabiliriz. *zühd* başlıklı derlemeler kaleme alması, hadisleri muhteva itibarıyla *zühd*le ilişkilendirmeye yönelik bir eğilimin varlığına işaret ettiği gibi, erken dönemlerden itibaren hadisçilerin tasnif şablonunda *zühde* ve *zühdî* konulara ayrılmış özel bir alanın bulunduğunu somut bir biçimde göstermektedir. Bu eserler topladığı malzeme içinden bir seçim yapıp *zühd* başlığı altında toplamak için Esed'e birer nümune oluşturmuş olmalıdır.

Muasırları gibi Esed de dinî, ahlâkî ve uhrevî açıdan uygun hareket tarzına rehberlik edecek otoritenin rivayetlerde bulunduğu inanıyordu. Rivayetlerin hayata aktarılıp uygulanmasının ise Hz. Peygamber'in ve erken dönem Müslümanlarının hayatlarından çıkarılan örneklerle başvurmak suretiyle mümkün olacağına kanaat getirmişti. Onun rivayetlerin çizdiği şekliyle sünnete yönelik özel bir dikkati de vardı. İbn Vaddâh'ın bid'atlerle mücadelede adadığı kitabındaki rivayetlerin yaklaşık yarısının Esed'den

²³⁵ Melchert, “Erken Dönem Zâhidler ve Hadis Rivayeti”, 310.

nakledilen malzemeye dayanması bunun bir göstergesidir. Ona göre hemen her konuda olduğu gibi *zühd* konusunda da irşat edilmek isteyenlerin hadislerden başka bir kaynağa başvurmalarına gerek yoktur. *Kitâbü’z-Zühd* böyle bir anlayışın ürünü olarak tasnif edilmiş görünmektedir.

Diğer yandan ne Esed ne de benzer eğilimlere sahip başka isimler, dönemlerinin toplumsal, entelektüel ve politik tartışmalarına kayıtsız kalıyor değillerdi. Bu nedenle “hadis edebiyatında inanç esaslarıyla ilgili hadislerin tasnif edildiği “*īmān*” bölümleri dönemin kelimî ve siyasi tartışmalarından, fikhî hadislerin derlendiği “*aḥkām*” bölümleri zamanın fikhî ihtilaflarından bağımsız okunamayacağı gibi, “tefsir” bölümleri hadisçilerin Kur’ân ve mushaf algısıyla, “*zühd*” bölümleri onların dünya ve ahiret kavrayışıyla, “*fiten*” bölümleri tarih, siyaset ve toplum tasavvuruyla birlikte değerlendirildiğinde daha iyi anlaşılabilir.”²³⁶

Zühd içerikli hadislerinin yer aldığı eserler için de benzer bir durumdan söz etmek mümkündür. Hadisçilerin kendi toplumlarının dinî-ahlâkî durumlarına ve sorunlarına kayıtsız kalmamaları, onların din, insan, bilgi ve değer anlayışlarının bir gereği olarak değerlendirilebilir. Erken ve klasik dönemde bir hadisçinin, ‘muḥaddis’ sıfatıyla ilmî faaliyetlerini sürdürürken aynı zamanda ‘insan’ ve ‘mümin’ vasfıyla dinî-zühdî-ahlâkî bir duyarlılığına sahip olması tabii bir durumdur. Bu çerçevede hadisçilerin toplumdaki çözülmenin ve yozlaşmanın üstesinden gelmek için bir şeyler yapmak istedikleri ve *zühd* içerikli hadisleri derlemek suretiyle onları -mümkün diğer maksatların yanı sıra- *zühdî* bir amaçla istihdam ettikleri söylenebilir. Başka bir deyişle onlar, sadece *zühd* konusundaki rivayetleri nakletmek bir kitap kaleme almış değillerdir; aynı zamanda insanları iyiye teşvik edip kötülükten alıkoymak gibi bir ‘amaç’ için, rivayetleri ‘araç’ olarak kullanmışlar, kendilerini ihmal edilmeye yüz tutmuş alanlardaki safi Müslüman erdemlerinin dindaşları tarafından izlenmesini teşvik etmeyi görev bilen bir vaiz olarak

²³⁶ Suat Koca, *Hadis ve Ahlak* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 138.

görmüşlerdir.²³⁷ Bu bağlamda zühd literatürünün bir işlevi de toplumu ahlâkî çöküntü açısından eleştirip uyarmak olmuştur.²³⁸ Esed'in *Kitabü 'z-Zühd*'ü bağlamında belirtmek gerekirse, eser muhataplarını dünyada yaptıklarının uhrevî sonuçları hakkında düşündürmeyi, onları *hüzün* ve *havfa* meylettirerek dünyaya fazla bağlanmamalarını sağlamak amacıyla tasnif edilmiş görünmektedir. Yani eser terhîb amacıyla yazılmıştır.

Zühdün havf ve hüzün ile ilişkilendirilmesi yalnızca müellife özgü bir durum olarak değerlendirilmemelidir. Ahiret aşamalarının ve cehennem ahvalinin dehşet verici tasvirleri hem Kur'an'ın hem de hadis rivayetlerinin olağan konularındandır. Ayrıca tasavvufun teşekkülünde merkezi bir konuma sahip olduğu bilinen Hasan-ı Basrî, daha çok *hüzün* ve *havf* ekolünün temsilcisi olarak kabul edilmektedir.²³⁹ Esed'in eserinde Hasan-ı Basrî kaynaklı rivayetler de mevcuttur.²⁴⁰ Bu, müellifin *zühd* anlayışının tarihsel kökenleri hakkında fikir vermektedir. Bununla birlikte Esed b. Mûsâ'dan önceki ve sonraki *zühd* eserleri incelendiğinde münhasıran *hüzün* ve *havf* konulu rivayetlerden oluşan başka bir derlemeye rastlanmadığını da belirtmemiz gerekir.

2.2.Kitâbü 'z-Zühd'de Yer Alan Rivayetler Bağlamında Esed b. Mûsâ'nın Zühd Anlayışı

Esed b. Mûsâ eserinde doğrudan ahiret konularına yer vermiştir. İlk dört rivayeti bazı ayetlerin tefsiri mâhiyetindedir (Bu yöneme diğer bâb başlıklarında da ara ara başvurmuştur). Daha sonra cehennem ehli içerisinde azabı en hafif olanın azabını, cehennemin vadi ve dağlarını, cehennemdeki yılan ve akrepleri, cehennem ehlinin içeceğini, cehennem ehlinin azabının şiddetini, sırat köprüsünü ve üzerinden geçecek olanların durumunu nakletmiştir. Akabinde hesap anı, Hz. Peygamber'in mahşerdekilere

²³⁷ Koca, *Hadis ve Ahlak*, 138-139

²³⁸ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 62.

²³⁹ Süleyman Uludağ, 'Hasan-ı Basrî' TDV *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/291-293.

²⁴⁰ 10, 34, 37, 38, 80 ve 82 numaralı rivayetler bizzat Hasan-ı Basrî'den gelmektedirler. 41, 49, 55, 62, 94 ve 100 numaralı rivayetler Hasan-ı Basrî'nin Peygamberimizden aldığı rivayetlerdir.

şefaatte bulunması, amellerin terazide tartılması ve bugün herkesin birbirinden hakkını alacağına dair rivayetler eserde yer almaktadır.

*Zühd*ün bu şekilde anlamlandırılması İslam'ın temel kaynaklarıyla desteklenebilir mahiyettedir. Kur'an-Kerim ayetlerinde cehennemi ve cehennem azabını tasvîr eden ayetlerin yer alması, Peygamberimizden, sahâbeden bu hususta rivayetler gelmiş olması ve tâbîinden Hasan-ı Basrî'nin tasavvuf ilminde *hüzün* ve *havf* ekolünün temsilcisi olarak görülmesi bunu desteklemektedir. Esed b. Mûsâ da sahip olduğu *zühd* görüşünü Peygamber, sahâbe, tâbîîn ve tebeu't-tâbîinden gelen *hüzün* ve *havf* konulu rivayetler üzerinden ortaya koymuştur. *Havfa* dair rivayetler *hüzne* dair rivayetlerden daha fazladır. Bu vesileyle onun *zühd* anlayışını ahiret hayatını daima hatırdâ tutmak ve dünyadaki davranışlarının uhrevî sonuçlarından kaygı duyup korkmak olarak tanımlayabiliriz.

2.3.Kitâbü'z-Zühd'ün Sonraki Zühd Eserleriyle Mukayesesi

Esed b. Mûsâ'nın eseri kendinden sonra yazılan *zühd* eserlerine kaynaklık etmiştir. Bu bölümde rivayetler tek tek incelenerek kendinden sonra te'lif edilen hangi *zühd* eserinde yer aldığı tespit edilmiştir. İlk dört rivayet sonraki *zühd* eserlerinin hiçbirisinde yer almamaktadır. 5. rivâyet ise Ahmed b. Hanbel'in *ez-Zühd*'ünde;²⁴¹ 79. rivayet ise Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *ez-Zühd*'ünde²⁴² yer almaktadır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in, Hennâd b. Serî'nin, Alkame b. Mersed'in, İbn Ebî Asım'ın, Ca'fer b. Muhammed el-Huldî'nin, Hatib el-Bağdâdî'nin, eş-Şeybânî'nin, Beyhakî'nin, Ebû Dâvûd'un, Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın ve İbn Hazm'ın *zühde* dair eserlerinde yazarımız gibi eserini sadece *havf* ve *hüzne* ayıran bir müellife rastlanmamıştır. Bu fark nedeniyle Melchert, *zühd* başlığı taşımasına rağmen Esed'in *Kitabü'z-zühd*'ü özel bir *zühd* rivayetleri derlemesi olarak saymama eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Ona göre

²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, no.2362.

²⁴² Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebir*, thk. Amir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 1996), no. 765.

bu eser, diğ er hadis musanniflerinin aksine, özellikle zahitleri meşgul eden şeyleri belgelemek için kullanılmamalıdır.²⁴³

Zühd literatürü içinde muhteva itibariyle Esed b. M s 'nın eseriyle –kısmen-benzerlik göstermesiyle dikkatimizi çeken tek eser Henn d b. Ser 'nin ( . 243/857) *ez-Zühd*' ²⁴⁴ olmuştur. Esed'in eserindeki 17 rivayet –metin itibariyle- Henn d'ın *Zühd*' nde de yer almaktadır. Ancak asıl benzerlik, Henn d'ın *Zühd*' ndeki b bların önemli bir kısmının cennet  cehennem ve ahiret ahvaline ayrılmış olmasıdır. Henn d'ın eserindeki b b başlıkları  u şekildedir:²⁴⁵

1.Ceylan gözlü hurilerin vasfı	2. Cennet kadınlarının sıfatı
3.Cennet ehlinin sıfatı	4.Cennet ehlinin suretleri
5.Cennet ehlinin yiyecek ve içecekleri	6.Cennet ehlinin i�eceğı
7. Cennet ehlinin koltuğı	8. Cennet ehlinin mertebeleri
9. Cennet ehlinin cim�'ı	10. Cennetin ırmakları
11. Cennet ehlinin hurmaları	12. Cennet ehlinin meyveleri
13. Cennetin ağaçları	14. Cennetin ku�ları
15. Cennetin k��kleri	16. Kevser hakkındaki rivayetler
17. Cennet ehlinin kıyafeti	18. Peygamberlerin menzil dereceleri
19. Şehitlerin menzilleri	20. “Güzel davrananlara daha güzel karşılık ve fazlası var.” (Yunus: 26)
21. Cennete girme	22. �efa� konusu
23. Kur'an'ın �efa� hakkındaki ayetleri	24. K�firler içinde Müslümanların miktarı
25. A'raf sahipleri	26. Ate�ten �ıkma
27. Ate�te sürekli kalma	28. Ate�e gitme
29. Cehennem hararetini niteliğı	30. Ate�in niteliğı ve derinliğı
31. Allah'ın ateş halkına hazırladığı azap	32. Cehennem vadileri ve i�kisi
33. Ateş halkının biçimi ve renkleri	34. Cehennemlikler içinde azabı en hafif olanın durumu
35. Berz�h konusu	36. Sırat konusu
37. Kıyamet gününün büyüklüğü ve o günde hazırlanmış ni'met ve azap	38. Kabrin konuşması
39.Kabir azabı	40. Dar geçimin anlamı
41. Kişiye oturacağı yerin gösterilmesi	42. �l�y� �vme
43. Hastayı sorma	44. Belaya sabır
45. Belanın �iddetlisi M�'minin ba�ına gelir	46. Günahların Silinmesi
47. Dünyada iken cezalandırma	48. Allah'tan afiyet dileme
49. “Keşke yaratılmamı� olsaydım” demek	50. A�lamak

²⁴³ Melchert, “Locating Hell in Early Renunciant Literature”, *Locating Hell in Islamic Traditions*, ed. Christian Lange (Leiden: Brill, 2015), 104-105.

²⁴⁴ Henn d b. es-Ser , *ez-Zühd*, thk. el-Feriv n  (Kuveyt: D ru'l-Hulefa, 1406), no. 306.

²⁴⁵ B b başlıkları tespit edilirken Süleyman Ateş'in *Zühd'den Tasavvuf'a* adlı eseri esas alınmıştır

51. Allah için birbirlerini sevenler	52. Hz. Peygamber'in hutbesi
53. Vedâ hutbesi	54. Ebû Bekr'in Hutbesi
55. Abdullah b. Mes'ud'un konuşması	56. Bu rivayetlerin eleştirisi
57. Öğüt ve arzuyu kısma	58. Mev'ize kitabı
59. Tevekkül konusu	60. Ölümü, az mal ve az çocuk sevme
61. Zühd ve yetecek kadar dünya varlığına kanaat	62. Fakirlik konusundaki haberler
63. Mal yığmayı kötü görenler	64. Allah için yemek verme
65. Allah için giydirme	66. İbadete yoğunlaşma
67. Yemekte zühd	68. Giyimde zühd
69. Bina yapmayı kötü görme	70. Hz. Peygamber'in yaşam tarzı
71. Hz. Peygamber ve ashâbının yaşam tarzı	72. Ni'mete şükür
73. Mev'ize konusu	74. Hizmet
75. Tevazu	76. Kibir
77. Riya	78. İştirme konusu
79. Ameli gizleme	80. Tevbe ve istiğfar
81. Vera' konusu	82. Allah'ı tefekkür ve nefis hadisi
83. Mescide gitmenin ve orada oturmanın fazileti	84. Ana baba hakkı
85. Sıla-i rahim	86. Müslümanın Müslüman üzerindeki hakkı
87. Komşu hakkı	88. Konuğun hakkı
89. Müstehab ameller	90. Eziyet veren şeyi yoldan kaldırmak
91. Dile sahip olma	92. "Sadece hayır söyleyeceğim" diyen kimse
93. Susma	94. Müslümanların dilinden ve elinden zarar görmediği Müslüman
95. Allah'ı kızdıracak konuşma ve kahkaha ile gülmenin kötülüğü	96. Teşkîk'ül-kelâm
97. Tartışma konusu	98. Ölülerini sevmek mekruhtur
99. Gıybet	100. Hikâye konusu
101. Gıybetin ardından abdest alma	102. Oruçlunun gıybet etmesi
103. Nemîme ve emanet meclisleri	104. Uzlet
105. Çöle (inzivaya) çekilme	106. İnsanlar içine karışma onlarla birlikte yaşama
107. Güzel ahlâk	108. Hilim ve af
109. Gazab	110. La'neti kötü görme
111. Merhamet	112. Utanma
113. Doğruluk ve yalancılık	114. Hased
115. Bağy (saldırı)	116. Örtme, gizleme
117. Bakma konusu	118. Maişette rıfk

Bâb başlıklarına bakıldığında 1-21 arası cennet ve cennet ehlini tasvir etmektedir. 22-39 arası cehennem, cehennem ehlinin özellikleri, kıyametteki cezalar, sırat ve şefaât gibi Esed b. Mûsâ'nın kitabını oluşturduğu konulardır. 39 ve eserin sonuna kadar olan kısım ise *zühd*'ün diğer unsurlarına dair rivâyetlerden oluşmaktadır.

Burada Hennâd ile Esed b. Mûsâ'nın ortak hocaları ve Hennâd'ın bu hocalardan kaç rivâyet aldığına dair tespitlerimizi zikretmek de uygun olacaktır.

İki Müellifin Ortak Hocası	Hennâd'ın Aldığı Rivayet Sayısı
Mervân b. Muâviye	6
Vekî'	283
Ebu'l-Ahves	94
Süfyân b. Uyeyne	18
İsmâil b. Ayyâş	5
Esbât b. Muhammed	4
Şerîk	1

Hennâd ve Esed b. Mûsâ'nın ortak hocalarının sayısı yedidir. Hennâd'ın bu hocalardan aldığı rivayet sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Cehennemi anlatan rivâyetler toplamda 181 adettir. Bu rivâyetlerden sadece 60 tanesi iki müellifin ortak hocalarından gelmektedir.²⁴⁶

Bâb başlıklarındaki bu benzerlikler ve ortak hocalardan gelen rivâyet sayıları, eserin kaybolduğu düşünülen kısmının içeriği hakkında Hennâd'ın *Zühd*'ünden hareketle spekülasyonda bulunulabileceğini düşündürmektedir. Khoury ise Abdullah b. el-Mübârek'in *zühd* konulu eserinin -her ne kadar Esed bunu açıkça belirtmese de- hem içerik hem de başlık olarak Esed'e bir model oluşturduğunu ve kayıp bölümlerin bu eser üzerinden değerlendirilebileceğini ileri sürmüştür.²⁴⁷ Her iki olasılık da eserin bir kısmının kayıp olabileceği ihtimaline göre gündeme gelmektedir. Diğer yandan Esed b. Mûsâ, eserini sadece cehennem ve ahvâline dair rivâyetlerden oluşturmak istemiş de olabilir. Ancak ne öncesi ne de sonrasındaki müelliflerin, eserlerinde böyle bir içerikle yetinilmiş olmaması, eserin bir kısmının kayıp olma ihtimalini büsbütün göz ardı etmemeyi haklı kılmaktadır.

²⁴⁶ Bkz. Hennâd b. es-Serî, *ez-Zühd*, no.195, 198, 202-204, 209,211, 215, 216,220, 222, 225, 227, 233, 235, 237, 239, 251, 258, 261, 263-267, 270, 271, 273, 276-280, 282, 284, 285,287, 288, 291-295, 303, 305, 306, 318, 319,325, 330, 336, 342, 345-347, 350, 352, 353, 360, 361.

²⁴⁷ Khoury, "Asad b. Mûsâ b. İbrâhîm", 12/88.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Hadis literatürünün tedvin ve tasnif edilmeye başlandığı hicrî ikinci asırda kaleme alınan hadis derlemelerinin içinde *zühd* konulu rivayetler de kendine yer bulmuş, izleyen zamanlarda ise yaygın olarak hadise ilgi duyan zâhid sûfiler veya zâhidane yaşama eğilimli muhaddisler tarafından rivayete dayalı *zühd* konulu/başlıklı monografik eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserlerden biri de hayatının büyük bölümünü hicrî ikinci asırda geçirip üçüncü asrın başlarında vefat eden Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü'z-Zühd*'üdür. Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü'z-Zühd*'ü hicrî II. asırda zühd konusundaki düşüncüyü aktarması ve zühd hakkında günümüze ulaşan en erken materyallerden sayılması dolayısıyla mevsuk tarihî bir doküman değerine sahiptir.

Kişisel ve entelektüel biyografisi hakkında ne erken ve klasik dönemde, ne de modern zamanlarda yeterli bilginin bulunmadığı Esed, yaşadığı dönemde rivayete dayalı bilgiyi elde etmek için çaba gösteren, bu bağlamda rivayetleri derleyip toplayan, zühde eğilimli olmakla birlikte bidatlere karşı mücadele içinde olan biri görünümündedir. Bununla birlikte ilmî faaliyetlerini, ilgili dönem ve bölgede hakim olan hadis ve fıkıh çevrelerine bütünüyle entegre olmadan sürdürdüğü varsayılabilir. Kendisinin ve eserlerinin müteakip yüzyıllar boyunca fazlaca biliniyor olmaması bununla açıklanabilir.

Esed'in, Abdullah b. el-Mübârek ve Vekî b. el-Cerrâh gibi zâhidane eğilimlerini müstakil zühd eserleriyle somutlaştıran isimlerle irtibatlı olması, Esed'in elimizdeki eseri tasnif etmesi için tarihî ve edebî açıdan olağan nedenleri olduğunu göstermektedir. Rihlelerini düşündüğümüzde zengin sayılabilecek bir rivayet malzemesine sahip olduğunu ve *Kitâbü'z-Zühd*'ü hem ilmî sorumluluğunun neticesi olarak hem de içinde yaşadığı topluma karşı dinî-uhrevî bir sorumluluğunun gereği olarak kaleme aldığını söylemek mümkündür.

Kitâbü'z-Zühd, hadis literatürünün erken bir ürünü olması bakımından incelenmeye değer gözükmektedir. Ancak eserin günümüze eksik olarak geldiği yönündeki iddia, eser

hakkındaki değerlendirmeleri doğruluk, kesinlik ve kapsamlılık açısından kuşkulu hale getirmektedir. Ancak mevcut haliyle de eserin belli bir tarihî-edebî değeri bulunduğu açıktır.

Kitâbü'z-Zühd, mevcut haliyle, okuyucularını *havf* ve *hüzne* sevk eden, onları davranışlarının olumsuz sonuçları konusunda uyaran, bu dünyadaki hayatın bir başka hayatla devam edeceğini hatırlatan bir muhtevaya sahiptir. Münhasıran bu konulara adanmış rivayetlerden oluşması, onu daha geniş ve zengin bir muhtevaya sahip türdeşlerinden ayırmaktadır. Bu bağlamda eserin kayıp fragmanlarının eserle aynı adı/türü paylaşan örneklerdeki diğer konuları içerdii düşünölebilir. Ancak musannifin yalnızca ahiret ahvaline ilişkin konulara ait rivayetlerle yetinmeyi tercih etmiş olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Bu hem temel dinî metinlerle, hem de *hüzün* ve *havfın* temsilcisi olarak kabul edilen Hasan-ı Basrî gibi isimlerin varlığıyla desteklenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk, Ebûbekr es-San'anî. *El-Musannef*. Thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11 cilt. Beyrut, 1403.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin. *eş-Şerî'a*, thk. Süleyman ed-Demîcî. 5 cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420/1999.
- Adıgüzel, Bayram. *Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi*. Malatya: T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2018.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitâbü'Zühd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420/1990.
- Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü'z-Zühd*. çev. M. Emin İhsanoğlu. 2 cilt. İz Yay., İstanbul 1993.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 20 cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1416/1995.
- Ahmed b. Süleyman b. Eyyûb. *Mevsûatü Beyti'l-Makdis ve Bilâdü's-Şâmi'l-Hâdisiyye*. Kıbrıs: Beytül-Makdis li Dirâseti't-Tevsîğiyye, 1434/2013.
- Akgün, Hüseyin. "Bölgelerarası Rivâyet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivâyetleri Özelinde)". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, 7-29.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İFAV, 8. Basım, 2015.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci* İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Başer, Hacı Bayram. "Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: Kitâbü'z-Zühd'ler", *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin, Ankara: Nobel Yayınları, 2014, 139-161.

- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *Müsnedü'l-Bezzâr*. Thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah ve komisyon. 18 cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988/2009.
- Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Târihu'l-kebîr*. 8 cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Mearif el-Osmâni, tsz.
- Ceyhan, Semih. “Zühd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 44/530-533.
- Darimi, Abdullah b. Abdirrahman. *Sünenü'd-Darimî*. thk. Fevvez Ahmed Zemreli. Beyrut, 1987.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Es'as. *es-Sünen*. 4 cilt. İstanbul, Çağrı Yay., 2. Baskı, 1992.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî. *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtü'l-Esfîyâ*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata. 10 cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1997.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*. 10 cilt. Mısır: es-Saâde, 1394/1974.
- Erul, Bünyamin. “Hicri II. Asırda Rivayet Üslûbu (I) I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö.153) el-Cami'i”. *AÜİFD*, 43/1 (2002). 27-61.
- Erul, Bünyamin. *Hicri II. Asırda Rivayet Üslûbu (III) er-Rabi' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Cami'i*. *AÜİFD*, 44/2 (2003). 27-68
- Esed b. Mûsâ, Ebû Saîd el-Kureşî el-Ümevî. *Kitâbü'z-Zühd*. nşr. Bessâm Abdu'l Vehhâb el-Câbî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Esed b. Mûsâ. *Kitâbü'z-Zühd*. thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî. Düsuk: Mektebetü'l-Va'yi'l-İslâmî ve Cize: Mektebetü't-Tev'i'yeti'l-İslâmîyye, 1993.
- Esed b. Mûsâ. *Kitâb az-Zuhd*. Ed. Raif George Khoury. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1976.
- Esed b. Mûsâ. *Kitâbü'z-Zühd (Zahidlerin Dünyası içinde)*. çev. Faik Akcaoğlu-Musa Akpınar. İstanbul: Beka Yayınları, 2019. 75-141.
- Esed b. Mûsâ. *Kitâbü'z-Zühd (Zühdden Tasavvufa içinde)*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2021. 3/578-603.

- Güldane Gündüzöz, “Rivayet Metodolojisi ve Temel Referansları Bakımından Tasavvuf Geleneğinde Hadis Anlayışı”, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)* 1/2 (2016), 83-98.
- Güşen, Seyit Ali. *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hâkim, Ebû Abdillâh en-Nîsâbü'rî. *Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1411/ 1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr. *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sevrekî-İbrahim Hamdi el-Medenî, Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye.
- Hennâd b. Serî, Mus'ab et-Temimi ed-Dârimî. *ez-Zühd*. thk. El-Ferivânî. Kuveyt: Dâru'l-Hulefa, 1406.
- Herevî, Ebu'l-Fazl Ubeydullah b. Abdillâh. *el-Mu'cem fî müştebihi esâmî el-muhaddisîn*. Thk. Nazr Muhammed el-Fâriyâbî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- Heysemî, Nûreddin el-Heysemî. *Mecmaü'z-zevâid*. Thk. Husamettin el-Kadesî. 10 cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- Hıdır, Özcan. *Hristiyan Kültürü ve Hadisler (Zühd Hadisleri Literatürü Özelinde)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târihu Dimaşk*. Thk. Muhibbuddîn el-Amrevî. 80 cilt. Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el Musannef*. thk. eş-Şesrî. 21 cilt. Riyad-Suud: Dâru Kunûzi İşbiliya, 1436/2015.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzib*. 12 cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Maarif en-Nizâmîyye, 1326.
- İbn Hacer. *Mu'cemü'l-müfrehes*. thk. Muhammed Şekûr el-Miyâdînî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/ 1998.

- İbn Hacer. *İthâfu'l-mehera*. Thk. Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sîra. Medine: Mecmau'l Melik Fehd li Tıbâti Mushafi's-Şerîf, 1415/1994.
- İbn Hacer. *Nüzhetü'l-elbân*. thk. Muhammed b. Salih es-Südeyrî. 6cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî. *Fehrese*. Thk. Muhammed Fuat Mansur. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ'. *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh. *Sünen*. Thk. Şuayb el-Arnâvut ve komisyon. 5 cilt. Dâru'r-Risâle el-Alemiyye, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdr, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh. *et-Tabakatü'l-kübra*. 8 cilt. Beyrut:1388/1968.
- İbn Yunus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus. *Târîhu kısmü'l-evvel: Târîhu'l Misriyyîn*. thk. Abdülfettah Fethi Abdülfettah, 1. Basım. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Mübârek, Abdullah. *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik*. nşr. Ahmed Ferîd, Riyad, 1995.
- Kahraman, Hüseyin. “Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvîlerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri -Kûfe Örneği.” T.C. Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi 16/1 (2007), 37-63.
- Karahan, Abdullah - Shaba, Tahir. “Tartışılan Bir Râvi: İbn Lehî'a”. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Haziran 2021), 79-104.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu'z-zünûn*. 6 cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 13 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî. *er-Risâletü'l müstatrefe*. Thk. Muhammed Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî. Dâru'l-Beşâiri'l İslâmiyye, 1421/2000.

- Khoury, Raif Georges. “Asad b. Mûsâ b. İbrâhîm”, *EI2 Supplement*, 12/87-88
- Khoury. “Introduction” (*Kitâb az-Zuhd*). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1976.
- Koca, Suat. *Ahlak Hadisleri ve Değerlendirme Esasları*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. Ebû Bekr. *ez-Zühd*. Thk. Mecdi es-Seyyid İbrahim. Tanta, 1988.
- Mağrâvî, *Mevsûatü mevâkıfu's-selef fi'l-akîdeti ve'l-menheci ve't-terbeviyye*. 10 cilt. Kahire: Mektebetü'l-İslâmî.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü (Erken Dönem Zâhidler ve Hadis Rivayeti)*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (Klasik Yayınları, 2018), 309-323.
- Melchert, Christopher. “Hadis Ravisi Olarak İlk Zâhidler”. çev. Süleyman Doğanay. *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007), 413-425.
- Moğultay b. Kılıç, Alâüddîn. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*. thk. Adil b. Muhammed – Üsame b. İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fârûk el-Hadise, 2001.
- Mohammed, Masooma Akhter. *Muhammed b. Vaddah ve Bid'at Kavramı Bağlamında Kitâbü'l-Bida' Adlı Eserinin Fikrî Muhteva Tahlili*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Muâfâ b. İmrân el-Mevsîlî, *Kitâbü'z-Zühd*. Thk. Amir Hasan Sabri. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri' İslâmiyye, 1420/1999.
- Muâfâ b. İmrân el-Mevsîlî, *Kitâbü'z-Zühd*. Çev. Ahmet Yıldırım- Halil İbrahim Doğan. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2019.
- Müslim, Ebû'l Hüseyin el-Kuşeyrî. *El-Camiu's-sahîh*. Thk. Muhammed Fuat Abdülbâki. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turas.
- Müttakî el-Hindî, Alî. *Kenzu'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. Thk. Bekrî Hayyânî. er-Risale, 1401/1981.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Zühd ve Rekâik*. TDV İslam Ansiklopedisi. 44/535-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Öztürk, Hümeýra. *Abdullah B. Mübârek'in (ö. 181/797) Zühd Anlayışı*. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2019.
- İbn Receb el-Hanbelî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdilmaksûd. Medine: Mektebetu'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1996.
- Rûdânî, Muhammed b. Süleyman el-Mağribî. *Sılatü'l-Halef bi Mevsûli's-Selef*. thk. Muhammed Hacî. Beyrut: Dâru'l-Ğarp el-İslâmî, 1408/1988.
- Saklan, Bilal. "Esed b. Mûsâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/367-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Salahattin el-Alâî. *İsâretü'l-Fevâid*, thk. Merzuk b. Hayyas. 2 cilt. Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1425/ 2004.
- Sezgin, Fuat. *Târihu't-turâs el-Arabî*. 4 cilt. Riyad: Câmiatü İmam Mahmud b. Suudi'l-İslâmî, 1411/1991.
- Shaba, Tahir. *Mısır'da Hadis (İlk Üç Asır)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *Câmi'ul-kebîr*, thk: Muhtar İbrahim Hâcî vd. 25 cilt. Kâhire: Ezherü's-Şerîf, 1426/2005.
- Suyuti. *ed-Dürri'l-mensur*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî. *Mu'cemü'l-evsat*. Thk. Ebû Muaz Tarık- Ebu'l-Fazl Abdu'l-Muhsin. Kahire: Dâru'l Haremeyn, 1415/1995.
- Taberânî. *Mu'cemu'l-kebîr*. thk: Hamdi b. Abdi'l-Mecîd es-Selefî. 25 cilt. Kâhire: Mektebetü İbn-i Teymiyye, 1415/1994.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî. *El-Câmiu's-sahîh*.. 5 cilt. Çağrı Yay., İstanbul 1992, II. Baskı.
- Toktonaliev, ‘‘Azat. Abbasi Devrinde Zühd Kavramı: Ebü'l-Atâhiye Örneği’’. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (2016), 111-126.
- Toprak, Şermin. *Hadîs Literatüründe Kitâbü'l-Ahlâklar*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Türker, Ömer-Bilgin, Kübra Bilgin. *İslam Ahlak Literatürü-Ekoller ve Problemler-*. İlem, 2016.
- Türköz, Mustafa. *Kur'an ve Hadis Bağlamında Zühd Hayatı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Uztemur, Fatma. *Ebû Nuaym El-İsfahânî'nin (Ö. 430/1038) Hilyetü'l-Evliyâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hicrî İlk İki Asırda Zühd*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Vâsitî, Ebû Bekr Muhammed. *Fadâilü Beyti'l-Makdis*. thk. Şerîf el-Huveynî. Kıbrıs: Beytü'l-Mukaddes li Dirâseti't-Tevsîgiyye, 1431/2010.
- Vek'i el-Cerrah. *Kitâbü'z-Zühd*. thk: Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1404/1984.
- Yıldırım, Ahmet. ‘‘Hadis Edebiyatında Zühd Rivayetleri ve Zühdle İlgili Rivayetlerin İncelenmesi’’. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/20 (2008), 119-138.
- Yıldırım, Ahmet. *Din, Dünyevileşme ve Zühd*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Yıldırım, Ahmet - Tuğlu, Nuri. ‘‘Vekî‘ B. Cerrâh ve Kitabı'z-Zuhd Adlı Eseri’’. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2010), 127-144.
- Yıldırım, Mustafa. *İlk Dönem Zâhidleri ve Zühd Anlayışları (Sahâbe Dönemi, Hicri I. Ve II. Asır)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Yılmaz, Mustafa Sabri. *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Bağlamında Zühd Hadislerinin Değerlendirilmesi*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2009.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tâcu'l-arûs*. Thk. Komisyon. 40 cilt. Dâru'l-Hidâye.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Tabakâtü'l-huffaz*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l İlmiyye, 1419/1998.

Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dârul-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989.

ÖZET

**AL-SHARABI, Sebile, “Esed b. Mûsâ’nın *Kitâbü’z-Zühd*’ünün İncelenmesi”,
Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA, 86 s.**

Hadis literatürünün tedvin ve tasnif edilmeye başlandığı hicrî ikinci asırda kaleme alınan hadis derlemelerinin içinde *zühd* konulu rivayetler de kendine yer bulmuş, izleyen zamanlarda ise yaygın olarak hadise ilgi duyan zâhid sûfiler veya zâhidane yaşama eğilimli muhaddisler tarafından rivayete dayalı *zühd* konulu/başlıklı monografik eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserlerden biri de hayatının büyük bölümünü hicrî ikinci asırda geçirip üçüncü asrın başlarında vefat eden Esed b. Mûsâ’nın (132/750-212/852) *Kitâbü’z-Zühd*’üdür. Esed b. Mûsâ’nın *Kitâbü’z-Zühd*’ü hicrî II. asırda *zühd* konusundaki düşüncüyü aktarması ve *zühd* hakkında günümüze ulaşan en erken materyallerden sayılmasından dolayı mevsuk tarihî bir doküman değerine sahiptir. Çalışmamızda eserin yazarının kişisel ve entelektüel biyografisinin yanısıra eser biçim, muhteva, rivayet üslubu ve literatür açısından incelenmiştir. Bu bağlamda eserdeki rivayetlerin türü, kaynağı ve sıhhat dereceleri ile eserin rivayet üslubu gibi hususların yanında eserin telif sebebi, eserdeki *zühd* anlayışı ve eserin kendi türündeki diğer örneklerle mukayasesi gibi konular üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Hadis, *Zühd*, Tasavvuf, Esed b. Musa, *Kitâbü’z-Zühd*

ABSTRACT

AL-SHARABI, Sebile, “An Examination of Asad b. Mūsā’s *Kitāb al-Zuhd*”, Master's Thesis, Thesis Supervisor: Assistant. Prof. Dr. Suat KOCA, 86 pp.

Reports on *zuhd* (an Islamic terminology denotes religious/spiritual asceticism) found a place in the hadith compilations written in the second century of Hijra, when the hadith literature began to be collected and classified, and in the following times, monographs on the subject of *zuhd* based on reports by Sufis who were widely interested in hadith or reporters who tended to live ascetic life emerged. One of these works is the *Kitāb al-zuhd* of Asad b. Mūsā (132/750-212/852), who spent most of his life in the second century and died in the early third century. Asad b. Mūsā’s *Kitāb al-zuhd* has the value of an authentic historical document because it conveys the thought on asceticism in the second century of the Hijra and is considered one of the earliest extant materials on asceticism. In this study, besides the personal and intellectual biography of the author, the work is analysed in terms of form, content, narration style and literature. In this context, issues such as the type, source and degree of authenticity of the reports in the work and the narration style of the work, as well as the reason for the composition of the work, the understanding of asceticism in the work and the comparison of the work with other examples in its genre are emphasised.

Key Words: Hadith, Zuhd, Sufism, Asad b. Mūsā, *Kitāb al-zuhd*